

**SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA INFORMACIJSKE ZNANOSTI**

LJERKA VUK

**RAZVOJ INSTITUCIJA VLASTI NA
PODRUČJU SLAVONIJE U 18. I 19.
STOLJEĆU**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: dr. sc. Stjepan Ćosić

Zagreb, 2011.

SADRŽAJ

1. UVOD – POJAM SLAVONIJE KROZ POVIJEST.....	1
2. RAZDOBLJE OD 12. STOLJEĆA DO 1526.	5
2. 1. Državnopravni problemi Hrvatske u 12. i 13. stoljeću.....	5
2. 2. Hrvatske zemlje nakon osmanlijskih naleta do 1526.	6
2. 3. Početci županijskog ustroja i srednjovjekovne županije.....	9
3. RAZDOBLJE OD MOHAČKE BITKE DO MIRA U SRIJEMSKIM KARLOVCIMA.....	11
3. 1. Ratovi za oslobođenje.....	12
3. 2. Pokušaj osnivanja Vojne granice u Slavoniji do 1702.	19
4. ŽUPANIJSKI USTROJ SLAVONIJE NAKON MIRA U SRIJEMSKIM KARLOVCIMA DO REINKORPORACIJE 1745.	22
4. 1. Osnivanje Vojne granice u Slavoniji 1702.	22
4. 2. Khevenhüllerova uredba iz 1735.	27
5. TEREZIJANSKE REFORME I RAZDOBLJE JOSIPA II	30
5.1. Reorganizacija Slavonske vojne granice.....	31
5.2. Reforma županijskog sustava 1745.	34
6. RAZDOBLJE OD 1790. DO 1848.	40
6.1. Administrativne reforme Josipa II i parcelacija Hrvatske 1785.	40
6.2. Položaj županija od 1790. do 1848.	43
7. RAZDOBLJE OD 1848. DO 1918.	48
7.1. Županijski sustav tijekom zbivanja 1848./9.	48
7.2. Apsolutističke promjene u upravno-teritorijalnom ustroju 1850. – 1854. i obnova slavonskih županija.....	50
7.3. Vojna granica u razdoblju od 1848. do inkorporacije s Hrvatskom 1881.	54
8. ZAKLJUČAK.....	55
9. LITERATURA.....	59
10. PRILOZI.....	62

1. UVOD – POJAM SLAVONIJE KROZ POVIJEST

Povijesni razvoj sjeveroistočnog dijela Hrvatske, tj. međurječja Drave i Save, poznatog pod regionalnim imenom Slavonija, u mnogim segmentima nije dovoljno historiografski istražen. Za pojedina razdoblja, posebice za razdoblje ranog srednjeg vijeka, sačuvani su malobrojni i oskudni izvori saznanja, koji jedva daju naslutiti tokove povijesnih zbivanja. Također, postojeći izvori još uvijek nisu historiografski valorizirani kako bi se dobila što potpunija povijesna slika prostora između Save, Drave i Dunava.

Stoljetna turska vladavina na osvojenom području je iza sebe ostavila oskudnu arhivsku građu, tako da je na raspolaganju uglavnom ono što se našlo izvan Slavonije. U obradi povijesti Hrvatske Slavonija se spominje samo usput. Takav odnos razumljiv je s obzirom da je poslije osvajanja Slavonije 1526. do njenog oslobođenja od Osmanlija 1687., pa zapravo i do godine 1848., Slavonija živjela posebnim životom bez jače veze s Hrvatskom i Zagrebom, tj. Hrvatskim saborom i banom.

S obzirom na granice i povijesni razvitak Slavonije, sam pojam o njoj nije određen i stalno se mijenjao. Međuriječje između Save, Dunava, donjeg toka Drave i Ilove, kojemu se do dolaska Slavena davalo ime Slavonija, bilo je još za rimskog carstva granična zemlja. Slavonija je oduvijek bila prolazna zemlja osvajača svih vrsta, od Huna, Slavena, Avara, Bizantinaca, Hrvata, Bugara, Franaka, Mađara, križara, Mongola, Turaka.

Početak 9. stoljeća prostorno je Slavonija (*Sklavinija, Slovinje*), odnosno Donja Panonija, obuhvaćala ne samo prostor između Save i Drave te Save i Dunava, nego je sezala i daleko preko Drave kao sastavni dio ogromnog franačkog carstva. U drugom desetljeću istog stoljeća, pod okriljem franačke vlasti, naglo se izdiže knez Ljudevit (*Dux Pannoniae Inferioris*). Povezavši se s ostalim panonskim Slavenima, 819. započinje Ljudevit neravnopravnu borbu za oslobođenje protiv Franaka. No, ubrzo poslije njegove propasti područje Panonije osvajaju Bugari. Obrambeni graničarski sustav, koji su Franci tu uspostavili, doživio je tada potpuni slom, iako su Bugari bili ubrzo zatim potisnuti s cijelog teritorija preko Drave.

Dolaskom i trajnim naseljavanjem Mađara geopolitičke prilike u Panoniji doživljavaju korijenite promjene. Još u vrijeme dok je trajala njihova seoba, početkom 10. stoljeća, uspio je knez ranofeudalne hrvatske države Tomislav, proširiti granice svoje vlasti prema sjeveru, obuhvativši na taj način gotovo cjelokupni prostor između Save i Drave. Osvojeni teritorij ne samo da je tada uspješno obranio od Mađara, već ga je s obzirom na etničku pripadnost i trajno pripojio Hrvatskoj.

Rodbinskim vezama hrvatskog kralja Zvonimira s porodicom Arpadovića u 11. stoljeću povezuje se Hrvatska s Mađarskom, a ubrzo nakon njegove smrti našla se ona s Mađarima u zajedničkoj državi. Još u vrijeme izbijanja dinastičkih borbi provalio je u Hrvatsku mađarski kralj Ladislav i osvojio Slavoniju, a njegov nasljednik Koloman, svladavši Petra Svačića, proširio je vlast Arpadovića nad cijelom Hrvatskom.¹

Za vrijeme Arpadovića i Anžuvina proširio se naziv Slavonija i na Hrvatsku i Dalmaciju, na sve hrvatske zemlje od Neretve i mora do Drave i Dunava. Hrvatski hercezi i banovi redovito su nosili ime Slavonije u svojem naslovu (*dux Sclavoniae* javlja se prvi put 1184., a *banus Sclavoniae* 1215.). Od prve polovice 13. stoljeća razumijeva se, međutim, pod Slavonijom samo sjeverni dio Hrvatske od Gvozda (Kapele) s područjem Une, Vrbasa i Bosne do Drave nazivajući se najprije banovinom (*banatus*), zatim hercegovinom (*ducatus*), a od vremena kralja Kolomana (prvi put 1240.) kraljevinom (*regnum*). Za sve vrijeme do 1526. godine kraljevi nisu nikad uzimali naslov kralja Slavonije.² Do tada jedinstveno političko područje Hrvatske rascijepio je Bela IV kad je oko 1260. Slavoniju predao na upravu jednom, a Hrvatsku i Dalmaciju drugom banu.³

Slavonija kao najnaseljenija i ekonomsko-politički najvažnija jedinstvena cjelina u sklopu feudalne ugarsko-hrvatske državne zajednice, obuhvaćala je teritorijalnu cjelinu zapadnog peripanonskog prostora između graničnog pojasa starog Gvozda i Drave te dio istočno-panonskog prostora sa Srijemom i Baranjom.

Zbog dinastičkih interesa Arpadovića i Anžuvina granice dukata totius Sclavoniae, kojim su iz svojih zagrebačkih dvorova vladali hrvatski hercezi kraljevske krvi i njihovi banovi, nisu se zaustavljale na Dravi, već su zadirale i u Mađarsku, povremeno obuhvaćajući i mađarske županije.

Dakle, u srednjem vijeku Slavonija, odnosno Kraljevina Slavonija, obuhvaća prostor između Save i Drave u koji ulaze sljedeće županije Križevačka, Varaždinska, Zagrebačka, Virovitička, Požeška, Vukovarska i Srijemska. Doduše, u ispravama koje se čuvaju u HR-HDA-2 (Povlastice Kraljevinâ) izrijekom se najčešće navode samo Križevačka, Varaždinska, Zagrebačka te Virovitička županija. Kao potvrda determinacije teritorija između Save i Drave jest i isprava kralja Vladislava II Jagelovića koji je zajednici plemića Kraljevine Slavonije 1496. potvrdio stari znamen plemstva podijelivši toj zajednici novi grb („Slavonska grbovnica“). U toj ispravi se navode Sava i Drava kao granice Kraljevine Slavonije. Na istok

¹ Mažuran, Ive. *Osnivanje Vojne granice u Slavoniji 1702. godine*. Osijek: Državni arhiv, 2006., str. 177-178.

² Firinger, Kamilo. *Dr. Kamilo Firinger – arhivist i povjesničar*. Ur. Mladen Radić. Osijek: Muzej Slavonije, 2005., str. 216.

³ Šišić, Ferdo. *Pregled povijesti hrvatskog naroda*. Zagreb, 1975., str. 198.

se Kraljevina Slavonija prostirala sve do Zemuna, tj. ušća Save u Dunav.⁴ Na grbu su, osim kune, starog znamenja plemstva Kraljevine Slavonije, dvije rijeke (Sava i Drava) te Marsova zvijezda, simbol neprestanih ratova koje je Kraljevina Slavonija vodila s Osmanlijama. Kako kralj Vladislav u ispravi navodi, Slavonija je „*predziđe ove naše Kraljevine Ugarske*“ (*antemurale huius Regni nostri Hungarie*).



Slika 1: Slavonska grbovnica

Prodor Turaka u prostor Slavonije do crte Kloštar-Rača-Čazma promijenit će prostorni pojam Slavonije. Tijekom stogodišnjeg rata sa Turcima Slavonija je izgubila znatan dio svoga teritorija, sveden je na „ostatke ostataka“ koji su činili njezin sjeverozapadni dio sa Zagrebačkom, Varaždinskom i dijelom Križevačke županije.⁵

Nakon Žitvanskog mira 1606., nova hrvatsko-osmanska granica pratila je crtu Vizvar na Dravi, prolazila istočno od Đurđevca i Kloštra gdje izbija na rijeku Česmu, odatle nastavlja jugozapadno prema Zdencima na rijeku Ilovu, te Ilovom prema Savi. Područje između Ilove i Lonje (iznimku čini područje oko Kutine koje je pridruženo Požeškoj županiji, odnosno predio oko Osekova koji je pridružen Križevačkoj županiji) organizirano je kao vojna granica koja se sastojala od koprivničkog, križevačkog i ivaničkog kapetanata.⁶ Spomenuti kapetanati

⁴ Ova je tvrdnja preuzeta iz spisa HR-HDA-31-1-1-1309/1840. (Srijemska županija, kut. 645). U zaključku Male županijske skupštine Požeške skupštine od 11. ožujka 1840. §148 navodi se kako je to vidljivo iz atlasa koji je bio 1594. posvećen kralju Rudolfu.

⁵ Slukan-Altić, Mirela. *Kartografski izvori za povijest upravno-teritorijalnog ustroja istočne Hrvatske*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje 6 (2001), str. 233.; Potrebeca, Filip. *Županije u Slavoniji i Hrvatskoj u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća*. U: *Hrvatske županije kroz stoljeća* (grupa autora). Zagreb: Školska knjiga, 1996., str. 49.

⁶ Beuc, Ivan. *Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*. Zagreb, 1985., str. 159.

činili su dio Slavonske granice, pa je pojam Slavonije obuhvaćao područje istočno od Lonje, odnosno koprivnički, križevački i ivanički kapetanat te Slavoniju pod osmanskom vlašću.

Nakon protjerivanja Osmanlija krajem 17. stoljeća prostor Slavonije, koji je bio oslobođen od Osmanlija, nazivao se „Donjom Slavonijom“ (*Sclavonia Inferior*) što jasno pokazuje da se i u ranom novom vijeku pojam „Kraljevina Slavonija“ odnosi na onaj isti prostor koji je ta Kraljevina obuhvaćala u srednjem vijeku (koja se sastoji od Gornje i Donje Slavonije). Međutim, Kraljevina Slavonija je bila fizički razdvojena prostorom Varaždinskog generalata koji, zbog inzistiranja Unutarnjoaustrijskih staleža i Dvorskog ratnog vijeća, nije bio ukinut nakon oslobođenja Slavonije krajem 18. stoljeća.

Nakon što je na oslobođenom prostoru bio obnovljen županijski ustroj 1745., tri su obnovljene županije slale svoje poslanike izravno na Ugarski sabor (osim na Sabor Kraljevinâ) čime se taj prostor razlikovao od ostalog dijela Kraljevine Slavonije, tj. triju gornjoslavonskih županija.

S druge pak strane, stanovništvo (posebice plemstvo) nakon poraza na Krbavskom polju 1493. migriralo je u sjeverni dio tadašnje Kraljevine Slavonije (tj. prostor sjeverno od Gvozda) šireći na taj način pojam „Kraljevina Hrvatska“ i na taj prostor.

Kako u 19. stoljeću dolazi do ugarskih presizanja na tri donjoslavonske županije, pojam Kraljevine Slavonije se počeo odnositi samo na prostor istočno od Varaždinskog generalata, tj. od prostora Virovitičke županije na istok, kako s ugarske strane, ali isto tako i s hrvatske strane (pravo Ugarske, odnosno pravo Hrvatske, tj. Sabora i bana na taj prostor). Isto tako počeo je jačati pojam „Kraljevina Hrvatska“ za čitav prostor Kraljevine, ali je on ubrzo, zbog mađarskih optužbi da se radi o tri različite Kraljevine, zamijenjen zajedničkim imenom Trojedne Kraljevine.

Neosporno je da se Slavonija nije nikada razvijala kao samostalna državopravna jedinica s vlastitim državnim centrom, već počevši od srednjeg vijeka kao dio Hrvatske i Ugarske. Nije moguće točno odrediti kada se pojam „Slavonija“ počeo odnositi samo na današnji prostor Slavonije, već se može zaključiti kako se tu radilo o procesu dugom preko dva stoljeća, a na koji su utjecali politički razlozi, kao i svijest pojedinaca uključenih u politički život Kraljevine.

Današnje granice istočne Hrvatske pretežno su prirodne i dobro izražene. Zapadnu granicu prema središnjoj Hrvatskoj čine grebeni Psunja i Papuka, dok sjeverna granica sa današnjom Mađarskom ide rijekom Dravom i suhozemnom državnim granicom u prostoru Baranje. Istočnu granicu prema Republici Srbiji čini Dunav, a južnu rijeka Sava. Dakle, geografski pojam istočne Hrvatske sasvim se ne poklapa s povijesnim granicama Slavonije.

2. RAZDOBLJE OD 12. STOLJEĆA DO 1526.

2.1. DRŽAVNOPRAVNI PROBLEMI HRVATSKE U 12. I 13. STOLJEĆU

Tijekom vladavine mađarskih vladara iz dinastije Arpadovića (1102. – 1301.), mnogo stvari se dogodilo na štetu Hrvatske, jer su mađarski vladari vodili računa isključivo o svojim interesima, dok im interesi Hrvatske nisu bili važni. Iako je prvi kralj iz dinastije Arpadovića, Koloman (1102. – 1116.) dodijelio neke povlastice hrvatskim velikašima, naseljavanje njemačkog i mađarskog vlastelinstva vodi ka jednom novom feudalnom ustrojstvu temeljenom na sustavu donacija.

Uz Kolomanovo stupanje na prijestolje povezan je sporazum koji je u povijesti poznat kao „*Pacta conventa*“. Godine 1102. dolazi do sklapanja sporazuma između Hrvata i Kolomana. Riječ je o ugovoru koji je Koloman sklopio sa starješinama dvanaest hrvatskih plemena i kojim su Hrvati priznali Kolomana i njegove nasljednike za kraljeve. Time Hrvatska ulazi u personalnu uniju s Ugarskom. Unutar ovakve države Hrvatska je izgubila bitna obilježja svog suvereniteta, ali njena državnopravna zasebnost se ogleda u zasebnoj vojsci, saboru, poreznom sustavu, novcu, u osobi bana, odnosno hercega kao kraljeva namjesnika i u posebnoj krunidbi ugarskog vladara za hrvatskog kralja. Hrvatska nije prestala biti politički jasno izražen individualitet, ali je njen razvoj otada podređen interesima Ugarske. Hrvatska je Pactom conventom izgubila nezavisnost i međunarodni identitet, zbog čega će kasnije biti teških posljedica po hrvatski narod.

Za tridesetogodišnje vladavine Andrije II (1205. – 1235.) središnja vlast sama postaje pokretačem raspada starih upravnih i društvenih oblika te kao takva podržava nasilje kojim su feudalna gospoda pretvarala dotad slobodne vojnike u seljake i svoje podanike. Vladavina Arpadovića najviše se osjetila u Slavoniji gdje je plemstvo iskoristilo kraljevske donacije da poveća svoju moć. Previše zauzeti zbog sukoba u svojoj zemlji Arpadovići nisu mogli spriječiti feudalnu anarhiju te dolazi do feudalizacije sela i povećanja broja slobodnih radnika.

U Slavoniji su kmetovi gospodarima morali davati tlaku (određeni broj dana u godini raditi na vlastelinskoj zemlji), zatim darove u plodinama i stoci. S vremenom tlaka je zamijenjena plaćanjima u novcu što seljacima omogućuje slobodnije raspolaganje imovinom.

Zlatnom bulom Bele IV (1235. – 1270.), 16. listopada 1242., Gradec stiče široke povlastice - podvrgnut je izravno kralju, sam bira suca, smije održavati sajmove, vladaru daje 10 vojnika u ratu. Prije svoje smrti, Bela IV dao je svoju unuku Mariju za napuljskog

kraljevića Karla te su tim brakom stvorene čvrste rodbinske veze između dviju velikih dinastičkih kuća, Arpadovića i Anžuvina, što će par stoljeća kasnije imati veliki utjecaj na hrvatsku povijest.

U drugoj polovici 13. stoljeća županije u istočnoj Slavoniji počinju izmicati banovoj vlasti i ulaze u sustav podjele obrane koji je poslije 1253. obuhvatio susjedne ovlasti u Bosni. Hrvatska je izgubila upravno jedinstvo, oličeno u osobi jednog bana, jer se njezino područje 1260. definitivno podijelilo na dva banata s granicom na Gvozdu. Slavonija se u drugoj polovici 13. stoljeća pretvara u pravo razbojište velikaških porodica (Babonići, Grisingovci) koje su nastojale svoju nesmiljenu pljačku osigurati što trajnijim posjedom političke vlasti. Od 1273. taj je dualizam još više došao do izražaja održavanjem posebnog Slavenskog sabora. Dolazi do diobe Kraljevine Slavonije i Kraljevine Hrvatske i Dalmacije.

2.2. HRVATSKE ZEMLJE NAKON OSMANSKIH NALETA DO 1526.

Nakon bitke na Kosovu 1389. te bitke kod Nikopolja 1396. Osmanlijama je otvoren put na Balkanski poluotok. U prvoj polovici 15. stoljeća Hrvatska je upoznala turski „akin“ - strelovite nalete neredovitih boraca koji su pljačkom i odvođenjem naroda u ropstvo pripremali tlo redovitoj vojsci i državnoj vlasti sultana.

Od 1437. do 1490. godine u Hrvatskoj su smijenjene vladarske kuće Habsburgovaca, Jagelovića i Hunyadia. Na hrvatsko-ugarsko prijestolje godine 1458. dolazi Matija Korvin (1458. – 1490.) te stvara snažnu, plaćeničku vojsku koja se borila izvan granica države, a kako su nosili crne uniforme nazvani su „crnim četama“. U dosadašnjoj se graničarskoj historiografiji vojno-organizacijske mjere kralja Matije Korvina, kojima on pokušava izgraditi trajan oblik organiziranog sustava obrane od Osmanlija, smatraju zametkom Vojne granice. Nakon pada Bosne 1463. („Bosna šaptom pade“), koju je taj ugarsko-hrvatski kralj s pravom držao vratima zapadnog kršćanstva, tj. zapadne Europe, Hrvatska se Kraljevina našla pod neposrednim udarom osmanlijske ekspanzije. Kralj Matija Korvin je neposredno poslije pada Bosne uspio obranu Hrvatske ojačati osnivanjem Jajačke i Srebreničke banovine te Senjske kapetanije. Jajačka i Srebrenička banovina štatile su južnu Ugarsku i Slavoniju, a centralnu Hrvatsku Senjska kapetanija. Taj sustav obrane održao se do 1493.

Jedan od prvih poraza koji je naznačio dugotrajne bitke bila je bitka na Krbavskom polju 1493. Hrvati su kod Krbave dočekali Osmanlije koji su se vraćali s ratnih pustošenja po Koruškoj i Kranjskoj. Na čelu Turaka bio je Jakub-paša i to je bio jedan od najvećih poraza u kojem je poginuo i ban Emerik Derenčin.

Bitkom na Krbavskom polju slomljen je temelj hrvatske obrane, zemlja je postala otvorena za osmanlijske nasrtaje. Hrvatski sabor se bezuspješno obraća za pomoć novoizabranom njemačkom caru Maksimilijanu I. Modruški biskup Šimun Kožičić na Lateranskom koncilu od 1512.-1517. također uzaludno upozorava na tursku opasnost i teško stanje u Hrvatskoj. Moralnu potporu Hrvatskom kraljevstvu u teškim vremenima pruža papa Leon X nazivajući 1519. Hrvatsko kraljevstvo „predziđem kršćanstva“ („*antemurale christianitatis*“).⁷ Tek je govor kneza Bernardina Frankopana Ozaljskoga 1522. na njemačkom saboru u Nürnbergu urodio plodom: tamo je bio dogovoren dolazak 4000 njemačkih vojnika u hrvatske gradove Senj, Krupu, Knin, Skradin, Klis i Ostrovicu. To je bilo nedovoljno. U razdoblju od Krbavske bitke (1493.) do sisačke pobjede (1593.) trajala je odlučna, bespoštedna borba za obranu Hrvatske od Osmanlija.

Do stvarnog raspada Hrvatskog kraljevstva doći će u 16. stoljeću. Tada Osmanlijskim carstvom vlada sultan Sulejman II Veličanstveni (1520. – 1566.), koji je jednako uspješan i na istoku i na sredozemlju kao i na trećoj fronti – Europi. Hrvatsko-ugarsko kraljevstvo, oslabljeno samovoljom plemića, u doba posljednjih Jagelovića, nije moglo biti ozbiljan protivnik Osmanlijama. Sulejman Veličanstveni ne samo da je osvojio velik dio Hrvatske, već je i Beograd, „zlatni ključ Europe“, pao godine 1521. te je time Osmanlijama otvoren put u Ugarsku, tj. u čitavu srednju Europu. Jačanjem Osmanskog carstva na istoku te padom Srbije i Bosne, na udaru osmanskih osvajača našla se i Hrvatska. Osmanlije postupno osvajaju Slavoniju te istočnu Slavoniju s Ilokom i Osijekom.

Godine 1526. na Mohačkom polju odigrala se velika bitka u kojoj je poražena ugarsko-hrvatska vojska, a i sam Ludvik II Jagelović je poginuo bježeći pred Turcima u nabujalom potoku. Porazom Ludvika II na Mohačkom polju, raspala se i personalan unija Ugarskog i Hrvatskog kraljevstva te je budući položaj Slavonije i većeg dijela Ugarske praktički već bio riješen.

Nakon sloma hrvatskog plemstva na Krbavskom polju 1493., pogibije kralja Ludovika II. na Mohaču 1526. u Ugarskoj i Hrvatskoj uslijedila je opća kriza i borba za prijestolje. Habsburgovac Ferdinand I (1527-1564) oslonac je dobio među hrvatskim velikašima koji su ga na saboru u Cetinu 1. siječnja 1527. izabrali za kralja, ali je to izazvalo višegodišnji sukob s dijelom slavonskog plemstva koje se priklonilo ugarskom favoritu Ivanu Zapolji. Ipak, zbog pada Jajačke Banovine i turskih prodora u međurječje sklopljen je 1531. mir, a kralj

⁷*Domovinski odgoj*: priručnik za hrvatske vojnike, dočasnike i časnike. Zagreb: Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Politička uprava, 1995., str. 338-339.

Ferdinand je u vladarski naslov Habsburgovaca trajno unio titulaciju Kraljevstva Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

Prilikom izbora Ferdinand se obvezao hrvatskim staležima da će „nepovređeno uzdržati, potvrditi i obdržavati sva prava i zakone Hrvatske te da će vojno pomagati u borbi protiv Osmanlija.“ U Hrvatskoj će, za njezinu obranu, držati 1000 konjanika i 200 pješaka o svom trošku (tj. 200 konjanika i 200 pješaka, a 800 konjanika bit će o kraljevom trošku pod komandom pojedinih hrvatskih feudalaca).⁸ Međutim, pokazalo se da je ta zemlja postala samo neznatan kotačić u velikoj europskoj politici Habsburgovaca. Sabor u Cetingradu pokazuje da je Hrvatska samostalna državna zajednica, koja u sudbonosnom povijesnom trenutku postupa potpuno neovisno o Ugarskoj, koja nije marila za tešku borbu što su je Hrvati kroz toliko godina vodili s Turcima, jer je manje stradala od osmanlijskih pohoda.

Od toga trenutka unutrašnoaustrijske zemlje i Kraljevina Hrvatska udružile su snage protiv zajedničkog, osmanlijskog neprijatelja. Počinje razdoblje izgradnje i konsolidacije vojno-graničarskog obrambenog sustava. Iz kraljeve obveze da pomogne obranu kraljevih i ostalih gradova na Uni te brige austrijskog visokog plemstva da svoje zemlje u unutrašnjosti zaštite na granicama Hrvatske, razvila se Vojna granica.

Uspostava jedinstvene granične zaštite od rijeke Save do Jadranskog mora godine 1527. uzima se kao početak organiziranog stvaranja Vojne granice u Hrvatskoj. U to vrijeme, radi uspješnije obrane od Turaka, južna granica Hrvatske podijeljena je na *Hrvatsku* (od mora do rijeke Save) i *Slavonsku* (od rijeke Save do rijeke Drave i Dunava) *granicu*. Bihačka kapetanija sa pet utvrđenih gradova, formirana 1527., predstavljala je začetak Hrvatske vojne granice. Organizacija graničarske obrane u Slavoniji izvršena je kasnije.

Kako za samu Slavoniju, tako i za cjelokupnu Hrvatsku, osmanlijska su osvajanja imala katastrofalne i dalekosežne posljedice. Dugotrajna okupacija prekinula je sve ekonomske i političke veze s ostalim dijelovima hrvatskih zemalja, koje su se u međuvremenu izborom Ferdinanda Habsburškog za kralja našle u krugu političkih interesa austrijskog dvora. Isto tako, opsegom se Slavonija smanjila na prostor od utoka Drave u Dunav do Bilo-gore na zapadu, odnosno utoka Ilove u Savu, tj. teritorij koji i danas obuhvaća.⁹

⁸ Šišić, Ferdo. *Pregled povijesti hrvatskog naroda*. Zagreb, 1975., str. 286.

⁹ Mažuran, Ive. *Rat za oslobođenje Slavonije ispod osmanske vladavine od 1684. do 1691. godine*. U: *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje. Zbornik radova*. Osijek: JAZU, Zavod za znanstveni rad Osijek, 1991, 129.

2.3. POČETCI ŽUPANIJSKOG USTROJA I SREDNJOVJEKOVNE ŽUPANIJE

U historiografiji postoje različita mišljenja o tome kada se između Drave i Gvozda, na prostoru srednjovjekovne Slavonije, počinje organizirati županijsko uređenje. Beuc (1985.) smatra kako prvi dokazi o županijskom ustroju Slavonije potječu s kraja 12. stoljeća, dok Klaić (1975.) ističe da su slavonske županije stvarane na slavenskoj osnovi, odnosno da proces organiziranja slavonskih županija otpočinje s Ladislavom, dakle već u 11. stoljeću.

Neposrednu vlast u Slavoniji imali su ugarski hercezi, odnosno prestolonasljednici, a od 13. stoljeća zajednički ili zasebni banovi za Slavoniju. Razvojem i jačanjem feudalnih odnosa, kao i uvođenjem sustava castra, dijeli se Slavonija od 13. stoljeća u upravnom pogledu na devet županija: zagrebačku, križevačku, zagorsku, varaždinsku, virovitičku, požešku, baranjsku, vukovsku i srijemsku.

Dobrica (2009.) navodi kako su tada, kada se pojam Kraljevine Slavonije odnosio na područje današnje Slavonije i središnje Hrvatske (obično u historiografiji nazivane „Hrvatska sjeverno od Gvozda“), u Slavoniji bile *Križevačka županija* (prostirala se do Pakraca i Orahovice), *Virovitička* (okolica Virovitice, na istoku do Vlačke, na zapadu do Špišić-Bukovice, na jugu do Suhopolja, a sa sjevera je bila omeđena Dravom), *Požeška* (Požeška kotlina i Posavina od rijeke Slobostine na istoku i do Slavanskog Broda na zapadu), *Srijemska* (istočno od Vukovske županije, tj. od Neština do sutoka rijeka Save u Dunav), *Vukovska* (na sjeveru do Drave i Dunava, na jugu do Save, na zapadu gotovo do Broda, a sjeverozapadno do Čepina i Osijeka) i *Baranjska* (s južne strane Drave prostirala se do Osijeka, Čepina te na zapad preko Vuke do Podgorača i gotovo do Našica).¹⁰

Najstariji trag županija, odnosno njihovih župana, u ispravama je s kraja 12. i početka 13. stoljeća. Tako se križevački župan prvi put spominje u ispravi kralja Bele III godine 1193., Požeška županija u darovnici Andrije II templarima 1210. (*Comitatus de Posega*), Vukovska u darovnici kralja Andrije djevojci Ahaliz 1220. (*Comitatus de Wolkou*), Virovitička, tj. njezin župan u povlastici hercega Bele građanima sv. Ambrozije (*Comes de Veröcze*). Od kraja 14. stoljeća te su županije sve češće bile izložene provalama osmanlijskih četa. Sustav županija dominantan je oblik strukturiranja državne vlasti sve do prodora Turaka kada je područje Slavonije uklopljeno u osmanski sustav sandžaka.

¹⁰ Slukan-Altić (2001.) ističe da se u 12. stoljeću na prostoru Slavonije spominju ove županije: Zagrebačka, Gorica (kasnije Budački), Gora, Zagorje, Krapinska županija, Varaždinska, Križevačka, Komarnička, Garička, Novačka, Požeška, Virovitička, Baranjska, Vukovska, a u 13. stoljeću spominju se i Dubička, Sanska i Vrbaška (tzv. Donja Slavonija).

U 15. stoljeću Požeška, Vukovska i Srijemska županija nalaze se pod upravom mačvanskih banova, a nakon toga pod upravom kapetana beogradske tvrđave, tako da je Slavoniju u tom razdoblju činilo samo četiri županije: Zagrebačka, Varaždinska, Križevačka i Virovitička.

Dobrica (2009.) ističe kako tijekom stogodišnjeg rata s Osmanlijama, u prvoj polovici 16. stoljeća, srednjovjekovne županije prestaju postojati te se integriraju u sastav Osmanskog Carstva. U dijelovima istočne Hrvatske koju su osvojili Osmanlije umjesto županijskog sustava ustrojene su vojne oblasti – sandžaci, koji su se dijelili na manje upravne jedinice nahije i kadiluke, nositelje sudskog i upravnog te financijskog osmanskog timarsko-spahijskog feudalnog sustava koji se zadržao na tim prostorima do potkraj 17. stoljeća. Nakon Mohačke bitke 1526. pod vlast Osmanlija najprije dolaze Vukovska i Srijemska županija, na čijem se području ustrojila nova upravna jedinica – Srijemski sandžak. Time je Srijemski sandžak postao prva zajednička upravno-teritorijalna cjelina bivših dviju županija na istoku Kraljevine Slavonije. Požeška županija pod Turke je pala 1537. te je osnovan Požeški sandžak. Virovitica je osvojena godine 1552. i pripojena Požeškom sandžaku.¹¹

Unatoč različitim mišljenjima, sasvim je sigurno kako je već od srednjeg vijeka županijski sustav bio okosnicom upravnog i teritorijalnog ustroja u Slavoniji. Županije su predstavljale teritorijalne upravno-sudske jedinice državne vlasti kojima je na čelu bio župan. Kako je u početnoj fazi razvoja čitava Slavonija bila u posjedu kralja, upravno-teritorijalne jedinice dobivaju naziv kraljevske županije. Kada se govori o broju i granicama slavonskih županija u razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, potrebno je naglasiti kako broj i prostorni obuhvat županija nije bio stalan. Nedefiniranost granica administrativnih cjelina hrvatskih zemalja kao i njihove razmjerno česte promjene, osobito tijekom kasnog srednjeg vijeka, kada kao rezultat društvenog razvoja dolazi do prelaska nekadašnjih kraljevskih županija u privatne ruke, imalo je za posljedicu slabo poznavanje stvarnih županijskih granica.

¹¹ Dobrica, Ladislav. *Arhivska građa i institucije slavonskih županija. // Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije* (2009.), Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, str. 175.

3. RAZDOBLJE OD MOHAČKE BITKE DO MIRA U SRIJEMSKIM KARLOVCIMA

Osmansko pustošenje i osvajanje istočnoga dijela Međurječja bilo je olakšano stalnim sukobima lokalnih feudalaca i slabljenjem središnje vlasti. Tijekom prve četvrtine 16. stoljeća, poglavito nakon mohačkog poraza 1526. Osmanlijama su se ubrzano otvarala vrata Panonije. Njihova osvajanja bila su praćena gospodarskom devastacijom i nizom migracijskih valova. Poslije Srijema, Iloka, Vukovara i Osijeka 1526., pod Turke redom padaju: Kobaš 1530., Požega, 1536., Novska 1538., Cernik 1540., Našice 1541., Voćin, Orahovica, Valpovo, Brezovica, Pakrac, Petrovina i čitava Baranja 1543., Kraljeva Velika 1544. i Moslavina na Dravi 1545. Najteži poraz hrvatsko-ugarska vojska doživjela je kod Gorjana 1537. Rat se vodio južno od Gvozda i u primorskom dijelu Hrvatske. Turci Hrvatsku nisu zauzeli, ali su osvojili brojne važne utvrde, prorijedili pučanstvo, pojačali društvenu napetost, zaustavili gospodarski i kulturni razvoj te nametnuli iscrpljujući rat. Krajnji doseg svog širenja prema zapadu Međurječja Osmanlije postižu 1552. osvajanjem Čazme i Virovitice, uklapajući postupno sva zauzeta područja u svoj administrativni i feudalni sustav. Učvršćenjem turske vlasti u tom je dijelu Međurječja drastično prekinut kontinuitet dotadašnjih društvenih struktura.

Hrvatska je krajem 16. stoljeća zauzimala najmanje moguće područje, bila je svedena na 1/3 ukupnog teritorija („ostatci ostataka nekoć slavnog Hrvatskog kraljevstva“) te je obuhvaćala Slavoniju do Pakraca i područje zapadno od Une preko Bihaća i Otočca do Velebita, odnosno sjeverozapadni dio Hrvatske s Varaždinskom, te dio Zagrebačke i Križevačke županije. Ali i tako smanjena Hrvatska ipak se održala na braniku Zapada, koji je napredovao dok je ta zemlja izdržavala bezbroj osmanskih napada. Na prostoru ostataka Hrvatske u 16. stoljeću prema Osmanskom Carstvu ustrojena je *Hrvatska vojna granica* (od mora do Kupe), *Banska granica* i *Slavonska vojna granica*.¹²

Unatoč tome što se prilikom izbora obvezao da će poštivati prava i zakone Hrvatske, Ferdinand Habsburški sve je više centralizirao vlast i izjednačavao Hrvatsku s austrijskim nasljednim zemljama. Takve su prilike pogodovala stvaranju Vojne granice te je bila uređena kao posebne austrijske pokrajine, podijeljena na dva generalata, *Karlovački generalat* za Hrvatsku granicu te *Varaždinski generalat* za Slavonsku granicu. Obje granice podvrgnute su Dvorskom ratnom vijeću u Grazu.

¹² Alexander Buczynski. *Gradovi Vojne krajine 1*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997.

Iako su Habsburgovci krnjili bansku vojničku vlast i 1557. oduzeli banu pravo da saziva sabor, raste značenje bana kao potkralja. Godine 1558. dolazi do sjedinjenja Hrvatskog i Slavenskog sabora čime prestaje podvojenost Hrvatskih zemalja. Sabor bira kralja, brine se o obrani, porezima, a Zagreb postaje prijestolnicom.

3.1. RATOVI ZA OSLOBOĐENJE

Uređenjem obrane Slavonske granice ustalila se granica Hrvatske u Slavoniji, ali je ostala otvorena u Hrvatskoj, gdje je obrana bila slabije organizirana. Godine 1566. pada Siget koji, doduše, nije bio u Hrvatskoj, ali je ipak bio važan branik Slavonije na sjeveroistoku.

Izgradnja Vojne granice počela je davati prve rezultate. Nakon pada Bihaća 1592. Turci su se našli nadomak Karlovcu, no glavni udarac morao je podnijeti Sisak kao posljednja utvrda koja je priječila pristup Zagrebu.

Godine 1593. Hasan-paša Predojević došao je s velikom silom i potsjeo Sisak. Doživio je, ali nije preživio, strašan poraz jer se utopio bježeći preko Kupe. Porazio ga je ban Erdödy i zapovjednik carskih četa grof Eggenberg. Poraz Hasan-paše pod Siskom odjeknuo je u Carigradu, gdje je narod tražio osvetu. Sultan je navijestio rat, koje je trajao od 1593. – 1606. Rat se završio 1606. na ušću rijeke Žitve. Žitvanski mir je prvi pravi mir što su ga Osmanlije sklopili s jednim vladarom Hrvatske po međunarodnom pravu, gdje dvije strane ravnopravno pregovaraju. Do tada su dozvoljavali samo primirja, u kojima su jednostavno nametali samo svoju volju.

Mir je sklopljen na dvadeset godina. Za podlogu miru uzet je „status quo“, tj. svaka je strana zadržala ono što je u onaj čas posjedovala. Hrvatska je po tom miru izgubila Bihać i gradove bihaćke kapetanije, ali je zadržala Petrinju, Hrastovicu i krajeve južno od Kupe, Topolovac, Moslavinu s okolišem, Čazmu i Rovišće. Po Žitvanskom miru granica između Osmanskog Carstva i Ugarsko-hrvatske države protezala se od Drave ispod Bobovca jugozapadno ravno na Savu ispod Siska, tako da su Pitomača i Topolovac pripadali Hrvatskoj, a Virovitica, Građevac, Garešnica i Kutina Osmanskom Carstvu. Nakon poraza Osmanlija pod Siskom uspostavlja se ravnoteža na tursko-hrvatskoj granici.

Žitvanski se mir nakon isteka roka ponovno produljivao na daljnjih 20 godina. Hrvati su gorjeli od želje da se osvete Osmanlijama za njihove pohode, jer su godinama odvodili robljem oko 1000 ljudi, ali bečki je dvor to najstrože branio. Napokon su godine 1663. rat izazvali sami Turci. U tom su se ratu istaknula braća Nikola i Petar Zrinski. Car Leopold I i

Carsko ratno vijeće nisu iskoristili sjajne ratne pobjede za istjerivanje Osmanlija iz Hrvatske i Ugarske, već su sklopili mir u Vasvaru u kolovozu 1664.

Čitava Europa bila je iznenađena uvjetima mira, a najviše ogorčeni bili su Hrvati i Mađari, što je pojačalo njihovo nepovjerenje prema caru i Habsburškoj dinastiji. Uvjeti mira u Vasvaru bili su jedan od važnih uzroka aktivnosti Nikole i Petra Zrinskog, ali se ne smiju zaboraviti ni ostali uzroci kao što su centralistička težnja bečkog dvora da se ukine hrvatska i ugarska državnost, poništi personalna unija te od Hrvatske i Ugarske učine austrijske provincije. Nakon sramotnog Vasvarskog mira Austrija dugo nije ratovala protiv Osmanskog carstva. Dvadeset godina je poštovala odredbu o miru i nije imala namjeru ratovati, ali takvog razmišljanja nije bilo Osmansko Carstvo koje se nadalo konačnoj pobjedi i osvajanju Beča.

Od 1683. do 1699. vodio se „veliki rat za oslobođenje od Turaka“ koji je započeo žestokim prodorom Osmanlija do Beča. Veliki vezir Kara Mustafa započeo je opsadu Beča 12. rujna 1683. koja je završila neuspješno jer Beču u pomoć pritječe poljski kralj Jan Sobjeski. Katastrofalni vojni poraz na Kahlenbergu kod Beča 1683. godine najavio je kraj osmanske prevlasti u Srednjoj Europi. Taj je poraz bio znak za opći rat protiv Osmanskog Carstva, kojemu su se priključili papa Inocent XI, Poljska, Mleci i Rusija. Godine 1686. vode se borbe za oslobođenje Ugarske od Osmanlija, koja je oslobođena tek 1688. Turci su se morali povući iz Ugarske prema Savi i Dunavu.

Dvorsko ratno vijeće odlučilo je razviti vojne operacije istovremeno po Ugarskoj i Hrvatskoj. Osim redovne vojske važnu ulogu u oslobađanju hrvatskih krajeva imalo je lokalno stanovništvo na turskom teritoriju. Zapovijedanje carskom vojskom u Hrvatskoj povjereno je generalu Jakobu Lesliju. Glavni cilj napada carske vojske i hrvatskih postrojba bilo je najvažnije, ali i najranjivije osmansko uporište u Požeškom sandžaku – Virovitica. Oslobođenje Slavonije započelo je s osvajanjem Virovitice 1684. U Slavoniji su na čelu ustanka bili fra Luka Imbrišimović i Franjo Ilić koji su oslobodili Požegu i uspješno suzbili turske upade u Požešku kotlinu izvojevavši sjajnu pobjedu na brdu Sokolovcu. Potpomogao ih je hrvatski ban Nikola Erdödy, koji je u srpnju 1684. teško porazio Tursku vojsku kraj Slatine. Banska je vojska godine 1685. napala Cernički sandžak te zauzela Kraljevu Veliku i Bijelu Stijenu.

Na čelo „Slavonskog korpusa“ Dvorsko ratno vijeće postavilo je generala Dünnewalda koji je s više divizija carske vojske krenuo početkom rujna 1687. godine preko Drave u Hrvatsku u razbijanje preostalih osmanskih posada po slavonskim tvrđavama. Dünnewald je bez borbe zauzeo Osijek 2. listopada 1687., a iz ostalih slavonsko-srijemskih uporišta, Orahovice, Vočina, Valpova, Požege, Pakraca, Cernika, Đakova, Dalja, Erduta,

Iloka, Mitrovice, Vukovara, Morovića, Slankamena, Karlovaca, osmanska se vojska povukla do kraja listopada 1687.

Bečki se dvor držao načela, čijim je oružjem osvojeno (oslobođeno) područje, to područje njemu i pripada. No Hrvatski je sabor smatrao da je Slavonija bila u sastavu Hrvatske i da ju njoj treba pripojiti. Stoga je car Leopold I sazvao zajednički Hrvatsko-ugarski sabor u Požunu za 18. listopada 1687. i obećao da će novooslobođena područja pripasti Hrvatskoj. Kao znak obećanja car je imenovao grofa Franju Ivanovića velikim županom Virovitičke i Požeške županije, što je Hrvatski sabor 15. ožujka 1688. sa zadovoljstvom prihvatio.

Unatoč danom obećanju da će Slavoniju staviti pod upravu Hrvatskog sabora i bana, ipak je Bečki dvor ta područja podvrgao svojoj vlasti. Na oslobođenom prostoru uspostavlja se vlast Ratnog vijeća (1684. – 1692.), a od godine 1696. i Dvorske komore u Beču. Lika i Krbava su priključene Vojnoj granici. Hrvatskoj je vraćeno samo područje između Kupe i Une. Oslobođene krajeve Habsburgovci su priključili Vojnoj granici, načinivši od nje vojni logor i izvor jeftinih vojnih četa za svoje ratove.

Unatoč presizanja Beča i Pešte na to, od Osmanlija, novoosvojeno područje, hrvatski su staleži branili pravo Hrvatske na Slavoniju i Srijem. Već u ožujku 1688. na saboru koji se sastao u Zagrebu oni traže da se Virovitička i Požeška županija, koje su nekoć bile dio Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, pripoje tome Kraljevstvu i stave pod njegovu upravu.

Predsjednik Dvorske komore, kardinal Leopold Kolonić, izradio je plan uređenja novostečenih područja. Prema tom planu trebao se izvršiti popis svih naselja, utvrditi njihova područja, obrađene i neobrađene površine i sve ostale pripadnosti te stanovništvu odrediti godišnji porez i svakom naselju izdati neku vrstu gruntovnice. Nadalje, trebalo je svu zemlju podijeliti na upravna područja koja će voditi civilnu upravu i sudove, te osnovati carinarnice (tridesetnice). Bečki je dvor 1688. osnovao Komorsku inspekciju u Osijeku, a godine 1689., na osnovi Kolonićevog plana, postavio Ladislava Nagya kao upravitelja svim područjima osvojenim od Osmanlija između Save, Drave i oko Kupe. Time je u istočnoj Hrvatskoj bila uspostavljena uprava Dvorske komore, kao civilna vlast Bečkog dvora. Odmah nakon preuzimanja vlasti Komora je podijelila Slavoniju u 7 distrikata: Đakovo, Požega, Mala Vlačka s gospoštijom Sirač, Vučin, Virovitica, Valpovo s Petrijevcima i Osijek. U austrijskom dijelu Srijema (do Karlovačkog mira ostao je istočni Srijem dijelom Osmanskog Carstva)

nalazio se komorski distrikt Vukovar, teritorij Petrovaradina i vojvodski Srijem. Unutar i izvan tih distrikata nalazila su se vlastelinstva nastala carskim darivanjem i prodavanjem.¹³

Uvođenje komorske uprave vojne su vlasni dočekale s nepovjerenjem i bez ikakve potpore. Usprkos sučeljavanjima vojnih i civilnih vlasti, Bečki je dvor, kako bi utvrdio pravo stanje i ubrzao organizaciju uprave, poslao jedno povjerenstvo na čelu s dvorskim savjetnikom Tulliom Migliom von Brombergom. Djelovanje tog povjerenstva onemogućilo je stanje na bojištima. Početkom 1690. nad Slavonijom se ponovo nadvila opasnost od osmanskih provala.¹⁴

Godine 1690. Osmanlije stižu do Beograda i tu situaciju koriste te u rujnu otpočinju s prelascima u Srijem. Nadirali su iz različitih pravaca prema Iloku, Vukovaru i Petrovaradinu pa je Guido von Starhemberg, zapovjednik Slavonije, u slučaju njihovog daljnjeg napredovanja prema Šapcu, Mitrovici, Rači i Brodu zapovjedio rušenje vitalnih obrambenih objekata u tim mjestima.

Budući da su Osmanlije do kraja 1690. povratili velik dio Slavonije i Srijema, carska i hrvatska vojska morale su iznova započeti rat za oslobođenje područja između Save, Drave i Dunava. Rat je nastavljen u proljeće 1691., a obje zaraćene strane očekivale su od njega velike rezultate. Ishod tog „novog rata“ na području Srijema i Slavonije odlučen je 18. listopada 1691. u bitci kod Slankamena. Carska je vojska teško porazila osmansku vojsku. Slankamenski je poraz toliko zaprepastio Osmanlije da su sami napuštali položaje po Slavoniji i okupljali se po utverdama u Rači, Brodu, Kobašu, Gradiški i Pakracu. Kako su u njima držali relativno slabe snage, u Beču je donesena odluka da ih se osvoji i izvrši konačno oslobođenje Slavonije. Time je Bečki dvor učvrstio svoju vlast na prostoru između rijeka Save, Drave i Dunava te pravom oružja stekao nova područja.

Poslije velikih patnji i stradanja život stanovništva na oslobođenom prostoru postupno se ustaljivao i smirivao, pa je Bečki dvor odlučio da se u Slavoniji ozbiljnije poradi na uvođenju Komorske uprave i osnivanju Vojne granice duž rijeke Save. Bečki dvor tada još nije imao razrađen model društvenog i gospodarskog razvitka kako starih tako i novih dijelova Vojne granice. Nekadašnje graničarsko stanovništvo zapadne Slavonije trebalo je razvojačiti i pokmetiti, a bivše posavsko kmetsko stanovništvo prevesti u graničare. Nova uprava nije poznavala jezik i osobine domaćeg stanovništva kao ni zakone koji su ranije

¹³ Firinger, Kamilo. *Dr. Kamilo Firinger – arhivist i povjesničar*. Ur. Mladen Radić. Osijek: Muzej Slavonije, 2005., str. 227.

¹⁴ Sršan, Stjepan. *Uprava i arhivsko gradivo u istočnoj Hrvatskoj od kraja 17. stoljeća do 1745. godine*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje 6 (2001), str. 10.

postojali u ovoj pokrajini. S obzirom na svu složenost tog pitanja Bečkom je dvoru bilo jasno da uvođenje nove organizacije vlasti neće proći bez otpora stanovništva i pomoći vojnih vlasti u Slavoniji.

Iako je nikla iz feudalne organizacije, u Vojnoj granici će od 17. stoljeća biti ukinuti feudalni odnosi, tako da neće biti seljaka-kmetova, već samo *slobodnih graničara* s narodnom samoupravom. Austrija će Vojnu granicu i poslije prestanka osmanske opasnosti razvijati kao posebno državnopravno područje i snažan instrument centralne vlasti habsburškog dvora. Vojska koju je držala bila je najjeftinija i jedna od najboljih u Europi. Iz tog će se razloga habsburški dvor svim sredstvima boriti protiv zahtjeva Hrvatskog sabora da se ukine Vojna granica i to područje priključi matici zemlji.

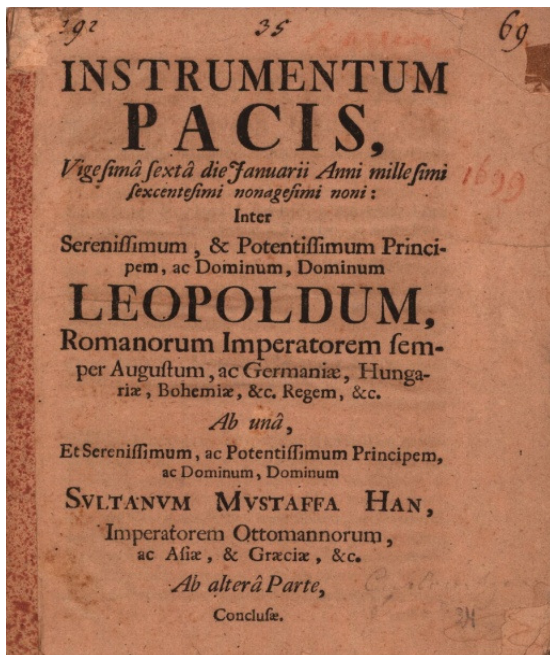
Dakle, poslije oslobođenja Bečki dvor nije odmah pristupio političkom uređenju Slavonije, ponajprije zbog toga što s Osmanskim Carstvom nije bio zaključen mirovni ugovor. Iako je komorska vlast posvuda u Slavoniji osnivala svoje područne urede, ipak je ostala u sjeni neograničene vojne vlasti. Praktički svu civilnu, političku i sudsku vlast obnašali su vojni zapovjednici. Kako su državne financije bile iscrpljene pa su nedostajala sredstva za izdržavanje carske vojske, tvrđava, vojnih stožera, narodne milicije i komorske uprave, vlasti na terenu, pogotovo vojne, bile su upućene na ubiranje ratnog poreza – kontribuciju, naturalna davanja i besplatne radove.

Zbog opisanog stanja Dvorska se komora nije ni žurila sa slanjem Martina Zemljaka u Slavoniju, kamo je on stigao tek sredinom studenog 1695. Postupajući prema dobivenim uputama, Zemljak je u radu nailazio na velike smetnje koje su mu činili vojni zapovjednici i komorski službenici.

Istovremeno dok je komorski nadzornik Zemljak obavljao poslove iz svoga djelokruga, general Guido von Starhemberg izdao je godine 1695. proglas narodu o odvajanju Vojne granice od ostalog dijela Slavonije. Sadržaj tog proglasa uznemirio je narod, osobito stanovništvo zapadne Slavonije, jer je ono uživalo određena prava i slobode gotovo stoljeće i pol, a uz to je i ratovalo protiv Osmanlija za svoje oslobođenje. Nakon Zemljakovih izvješća o zloupotrebama vojnih sila i žalosnim prilikama u zemlji, Dvorska komora nije poduzela nikakve mjere da se stanje popravi i uspostavi elementarna zakonitost.

Sjajna pobjeda princa Eugena Savojskog kod Sente, 11. rujna 1697., slomila je snagu Osmanlija te im nije preostalo ništa drugo nego da prihvate mirovne pregovore po načelu „tko što posjeduje, neka mu i ostane“ koliko god oni za njih bili nepovoljni. Pregovori između

saveznika „Svete lige“ (Habsburška Monarhija, Venecija i Poljska) i osmanske strane održani su u Srijemskim Karlovcima i trajali su od studenog 1698. do kraja siječnja 1699. godine.



Slika 2: Mir u Srijemskim Karlovcima

Habsburška je Monarhija po odredbama Karlovačkog mira izgubila desnu bosansku obalu Save pa je morala s bosanske strane porušiti sve izgrađene objekte. Karlovačkim mirom i potpisima cara Leopolda I i sultana Mustafe II oslobođena je čitava Slavonija i Srijem do crte Slankamen – ušće Bosuta u Savu. Dakle, granicom između Osmanskog Carstva i Hrvatske utvrđena je rijeka Una, Sava do ušća Bosne u Savu te kopnom do iznad Petrovaradina, s iznimkom istočnog Srijema, koji će biti oslobođen u novom ratu s Osmanskim Carstvom (1715. – 1718.) te pripojen mirom u Požarevcu godine 1718. Tada je definirana granica s Osmanskim Carstvom na području Slavonije i Srijema koja je, uglavnom, bila utvrđena rijekom Dravom do Osijeka, zatim Dunavom do Beograda, te uzvodno Savom do Jasenovca.¹⁵

Zbog prestanka neposredne osmanlijske opasnosti Vojna granica gubi važnost te više nema isključivo obrambenu namjenu. S obzirom na to, hrvatsko se plemstvo s pravom nadalo da će njihovi posjedi konačno biti reintegrirani te da će se ponovno uspostaviti nadležnost Hrvatskog sabora i bana u cijeloj domovini. Bečki je dvor, međutim, odlučio drugačije,

¹⁵ Potrebica, Filip. Županije u Slavoniji i Hrvatskoj u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća. U: *Hrvatske županije kroz stoljeća* (grupa autora). Zagreb: Školska knjiga, 1996., str. 51.; Dobrica, Ladislav. *Arhivska građa i institucije slavonskih županija. // Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije* (2009.), Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, str. 176.

proširivši vojno-graničarsko uređenje ne samo na prostor između Kupe i Une nego i na dio oslobođenih područja Slavonije i Srijema. Jedini ustupak hrvatskim zahtjevima bila je povelja od 15. lipnja 1703. kojom je car Leopold I potvrdio da oslobođeno područje između Kupe i Une u vojnom pogledu pripada pod izravnu nadležnost hrvatskog bana, a u civilnom pogledu Kraljevini Hrvatskoj (od tuda i ime Banska granica ili Banovina).

Teško se bilo habsburškom prijestolju odreći neposredne vlasti nad tom sasvim militariziranom tvorevinom, jer se njezin vojni potencijal mogao koristiti i na drugim europskim ratištima. Umjesto ukinuća, Vojnu su granicu u idućim desetljećima 18. stoljeća čekale temeljite reorganizacije da bi postala politički i financijski neovisna od utjecaja zemaljskih, posebno unutrašnjoaustrijskih staleža. Time završava povijesno razdoblje Hrvatsko-slavonske vojne granice kao srednjoeuropskog obrambenog pojasa protiv Osmanlija, a počinje njezino razdoblje kao nepregledne Habsburške vojarne na otvorenom.

Oslobođena Slavonija našla se u novim okolnostima koje su otvarale razne mogućnosti. Njihovo pripajanje banskoj Hrvatskoj pridonijelo bi obnovi županijskog sustava na oslobođenom prostoru. Do toga nije došlo zbog apsolutizma Habsburgovaca. Nakon uspostavljanja vlasti i popisa žitelja na oslobođenom prostoru odvaja se postupno dio po dio prostora kojima se proširuje postojeća Vojna granica i uspostavljaju nove. Na ostatku prostora uspostavljaju se feudalni odnosi, te se obnavljaju slavonske županije koje će biti u službi Dvora s izravnim predstavnicima u zajedničkom Ugarsko-hrvatskom saboru. Samo su Zagrebačka, Varaždinska i dio Križevačke županije, do obnove slavonskih županija, održale kontinuitet županijskog sustava u banskoj ili civilnoj Hrvatskoj.

Nakon ratova za oslobođenje od osmanske vlasti, vlast bana, Hrvatskog sabora i staleža ostala je, usprkos sudjelovanju Hrvata u ratnim akcijama oslobađanja vlastitog državnog teritorija, u istim prijeratnim granicama. Jedina utješna činjenica bila je da su oba dijela hrvatskog teritorija bila u sastavu iste države, Habsburške Monarhije. Borba za opstanak Hrvata i Hrvatske nastavljena je mukotrpnom obranom narodnih povijesnih prava i staleškog ustrojstva, zadnjih uporišta na putu stvaranja duhovnog, političkog i državnog jedinstva te prerastanja od povijesnog u suvremeni europski narod.

3.2. POKUŠAJ OSNIVANJA VOJNE GRANICE U SLAVONIJI DO 1702.

U istraživanjima početaka, tj. osnutaka Vojne granice u historiografiji Hrvatske još je uvijek jedno od temeljnih dijela o Vojnoj granici „*Specialgeschichte der Militergränze*“ Franje Vaničeka objavljeno u Beču godine 1875. u četiri sveska. O osnivanju Vojne granice u Slavoniji nakon oslobođenja od osmanske vladavine Vaniček ne kaže ništa, no točno navodi godinu osnivanja Vojne granice uz rijeke Muru i Tisu, zatim od Slankamena kopnom preko Srijema do Morovića i od tuda pored Bosuta i Save do Kraljeve Velike. Vojna granica bila je pod upravom Ministarstva rata sa sjedištem u Grazu i Dvorske komore u Beču. Naravno, prije same administrativne uspostave Vojne granice u Slavoniji, nakon oslobađanja Slavonije od osmanske vlasti, bilo je potrebno obnoviti komorsku upravu na tom području.

Dvorska je komora nakon završetka ratnih operacija princa Eugena Savojskog u Posavlju i pobjede kod Sente odlučila urediti položaj i odnose stanovništva u Slavoniji, starosjedilaca i novonaseljenog stanovništva. S tim je ciljem uputila u Slavoniju stručno povjerenstvo kojem je glavna zadaća bila provesti novu organizaciju vlasti i odijeliti vojnu od civilne uprave.

Carskim ukazom Leopolda I, od 18. listopada i 7. prosinca 1697., na čelo povjerenstva koje će otići u Slavoniju i provesti novu organizaciju komorske uprave i razdvojiti seosko stanovništvo od vojnika pored Save, postavljen je Don Ferdinand Carl grof Caraffa di Stigliano. Ostali članovi povjerenstva za obnovu komorske uprave bili su tajnik Dvorske komore Rudiger Gosswin von Fürstenbursch, dvorski savjetnik Andre Theobald von Mayren, general Guido von Starhemberg i perovođa Johann Georg Strobel von Adelheim. Nakon kraćeg uredovanja u Budimu i Pečuhu povjerenstvo je 14. siječnja 1698. stiglo u Osijek gdje je odmah započelo pregovore s generalom Starhembergom o vojnim potrebama, odnosno gradnji tvrđava, vojarni, oružarnica, barutana, skladišta, konjušnica, stanova za visoke, više i niže vojne zapovjednike i gradnju nasipa, točnije ceste umjesto Sulejmanova mosta u Baranju do Darde. Zahtjevi generala Starhemberga bili su više nego pretjerani, čemu su se odlučno usprotivili i grof Caraffa i članovi povjerenstva. General je smatrao da popis zemljišta i stanovništva u Slavoniji može pričekati, dok je Caraffa bio mišljenja da se uređenje Slavonije ne može provesti ako se prethodno ne izvrši popis naselja, stanovništva i zemljišta. Tek nakon toga moguće je na temelju popisa dogovoriti iznos zemaljskog poreza i provesti razdvajanje seoskog stanovništva i graničara. Odvajanje seoskog stanovništva od graničara nije istodobno značilo odricanje prava vlasništva i sudbenosti Dvorske komore na prostoru

buduće Vojne granice. Iz svega navedenog možemo zaključiti kako je Vojna granica trebala samu sebe gotovo u cijelosti uzdržavati.

General Starhemberg izražava svoje nezadovoljstvo Caraffinim zahtjevima i postupcima, no Caraffa je imao vrlo široke ovlasti za svoje postupke i uživao puno povjerenje bečkog dvora. Posebice što su pritužbe protiv generala i svih ostalih vojnih zapovjednika u Slavoniji bile izrazito teške i posve suprotne dobrobiti Dvorske komore i carske vlasti. U dogovoru s grofom Caraffom izradio je zemaljski nadzornik i komorski upravitelj Martin Zemljak opće i pojedinačne upute budućim popisivačima sela i naselja zemljišta i stanovništva na prostoru pojedinih okružja koja su činili prirodnu i upravnu cjelinu. Te su upute u cijelosti bile prihvaćene pa su ubrzo nakon toga imenovani popisivači i njihovi pomoćnici za pojedina okružja. Svi popisivači i njihovi pomoćnici sastali su se u Osijeku, gdje su položili prisegu da će prema postavljenim pitanjima vjerno obaviti popis, a izvještaj dostaviti Dvorskoj komori, čuvajući do smrti u tajnosti njihov sadržaj.

Izuzetno veliko zanimanje za rad Komisije pokazao je Hrvatski sabor, smatrajući kako je napokon došlo vrijeme ispunjenja carskog obećanja o uspostavi hrvatskog područja u Slavoniji i obnovi županija. S obzirom na povijesno pravo Hrvatskog sabora na Slavoniju i Srijem, formirano je povjerenstvo na čelu s Petrom Keglevićem i Petrom Gothallom koje je u Osijeku trebalo s Komisijom dogovoriti obnovu županija u Slavoniji, braniti prava Hrvatske i uvesti grofa D. Ivanovića u dužnost velikog župana Požeške i Virovitičke županije. No, to je odbacio grof Caraffa, tvrdeći da je Slavonija novooslobođeno područje i da još nije prikladno vrijeme za obnovu županija, odnosno da bi za već opustošenu Slavoniju županijsko uređenje predstavljalo samo dodatni teret. Istodobno je Hrvatska kraljevska konferencija uputila zahtjev Ratnome vijeću da naredi svojim časnicima u novoosvojenim slavonskim županijama da se ne miješaju u županijsku upravu, već da se u skladu s kraljevskom odredbom pokoravaju saboru.¹⁶

U sklopu spomenutih rasprava Carffino je povjerenstvo u srpnju 1698. objavilo patent (naredbu) o razdvajanju vojnika-graničara od seoskog stanovništva pod komorskom upravom, koji je preveden s njemačkog na „ilirski“ i protumačen narodu. Sadržaj patenta uznemirio je stanovništvo zapadnog dijela Slavonije jer se našlo izvan Vojne granice i nije moglo uživati graničarska prava i slobode. Patent nije bio po volji ni generalu Starhembergu pa se nije ni

¹⁶ Kolanović, Josip, Barbarić Josip, Ivanović, Jozo. Državno-pravni položaj Slavonije i Srijema u dokumentima 1699-1848. *Fontes. Izvori za hrvatsku povijest* 1 (1995), str. 12.

prihvaćao posla oko osnivanja Vojne granice, vjerujući da će o tome konačno odlučivati u Beču. Tako je i bilo.

Zbog nove opasnosti od Turaka Caraffina komisija nije izvršila popis Srijema. Na kraju svojega rada Komisija je postavila komorske službenike u okružju: Vukovar, Osijek, Đakovo, Valpovo, Virovitica, Požega, Brod i Gradiška te uspostavila vlast Dvorske komore na području istočne Hrvatske. O budućem uređenju Vojne granice nije se tada raspravljalo, pa se komisija krajem 1698. vratila u Beč.

4. ŽUPANIJSKI USTROJ SLAVONIJE NAKON MIRA U SRIJEMSKIM KARLOVCIMA DO REINKORPORACIJE 1745.

4.1. OSNIVANJE VOJNE GRANICE U SLAVONIJI 1702.

Ubrzo nakon opisanih događaja general Starhemberg stupa na novu dužnost, a car Leopold I, 25. rujna 1701., izdaje nalog Caraffi da ponovno otputuje u Slavoniju i konačno osnuje Vojnu granicu te prostorno, društveno i pravno razdvoji seljaštvo od Vojne granice i graničara. Istodobno treba provesti i feudalizaciju Slavonije na novim temeljima kao izvor prihoda za isplatu novčanoga dijela plaće budućih graničara i njihovih zapovjednika.

Dolaskom u Slavoniju i putujući od Osijeka prema Kraljevoj Velikoj, Caraffa je primijetio povećan broj stanovništva, obnovljen veći broj sela i naselja te učestaliji promet robe i ljudi na cestama i putovima. Također je primijetio da su se životne prilike smirile i poboljšale i da se smanjio broj pritužbi na postupke vojnih vlasti. Poboljšano stanje na svim područjima javnog života podupiralo je i stanje blagajne Slavonske komorske inspekcije u Osijeku (godine 1700. ukupan je prihod iznosio više od 70 000 forinti, a gotovo isti bio je i naredne godine). Predstavnici vojnih vlasti odredili su i veličinu vojnog posjeda (lena). Veličina vojnog lena ovisila je o vojnom činu i službi graničara. Veličina lena nadkapetana iznosila je oko 350 jutara zemljišta, dok je običan graničar pješak imao leno nešto veće od 18 jutara. Gotovo ista razlika bila je u mjesečnoj plaći u rasponu od 50 naprama 2 forinte.

Na prostoru od Kraljeve Velike do Titela trebalo je obići, premjeriti i razdijeliti na vojna lena oko 115 000 jutara zemljišta, od toga 94 556 jutara u osječkom i gotovo 20 000 u petrovaradinskom generalatu. Sve do rujna 1702. grof Caraffa je, idući iz mjesta u mjesto, vrlo sustavno i uporno izvršio premjeru zemljišta kao i njegovu podjelu na vojna lena unovačenim graničarima, konjanicima i pješacima.

Caraffa je sustavno izvršavao dobivene upute i pri tome se oslanjao na rad i zalaganje komorskih i vojnih službenika, koji su o njemu neposredno ili posredno ovisili. Vrlo učinkovito je proveo carski nalog u djelo pa je do kraja rujna iste godine, pod imenom Caraffine uredbe, u Slavoniji i Srijemu Vojna granica bila konačno i osnovana (donja-račka, srednja-brodska i gornja-gradiška).¹⁷

¹⁷ Kljajić, Josip. *Ustroj Slavonske vojne granice u 18. stoljeću*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje 6 (2001), str. 206.

Stvoreno je novo upravno područje izuzeto od Komorske civilne uprave i podređeno Ratnom vijeću. Budući da je Bečki dvor znao kako će nova granica s Osmanskim Carstvom ići uzduž Save do ušća rijeke Bosne i od tuda kopnom do iznad Petrovaradina, na prijedlog Dvorskog ratnog vijeća povojničena su sela i naselja u Posavlju i njegovoj blizini te stavljena pod vojnu upravu. Ta je odluka bila suprotna ambiciji Dvorske komore, ali su vojni interesi dobili prednost pred civilnim potrebama.

Područje istočne Hrvatske dogovorom između Dvorske komore i Dvorskog ratnog vijeća podijeljeno je na vojno i civilno područje, tzv. Paorija ili Provincijal. Završavajući svoje uredovanje grof Caraffa je 25. listopada 1702. poslao caru Leopoldu skraćeni izvještaj iz Petrovaradina o uspostavi Vojne granice i uređenju Komorske uprave u Slavoniji. Osim caru, sadržaj izvještaja bio je upućen dvorskim i komorskim savjetnicima, budući da je taj zadatak dobio kao član i povjerenik Dvorske komore.

Dakle, na tom je prostoru bilo uspostavljeno dvovlašće (kondominij) između vojne vlasti i komorske uprave, koja je bila pod izravnom nadležnošću Beča. Dvorska je komora upravljala područjem Provincijala, odnosno civilnim dijelom, dok je Dvorsko ratno vijeće bilo nadležno za područje Vojne granice. Dio pod upravom Dvorske komore bio je podijeljen na vlastelinstva. Jedno je vlastelinstvo, ono u Kutjevu, car Leopold 7. veljače 1700. darovao isusovačkom samostanu u Požegi, zajedno s opatijom Kutjevo.

Osim Broda, Kobaša i Gradiške izvršen je popis cijele Posavine od Gornje Bebrine do Kraljeve Velike. Zapadnoslavonska granica prema Hrvatskoj, odnosno tadašnjoj Varaždinskoj granici, tekla je Lonjom od ušća u Savu do blizu Osekova, pa prelazeći Ciglenicu šumu, spuštala se kod Međurića na Ilovu kojom je prolazilo se do njezina izvora, a onda uspinjući se preko Bilogore silazila na Dravu kod Gradca. Istočno od te granične crte sav teritorij prozvan je donjom Slavonijom, za razliku od gornje Slavonije, u današnjoj Hrvatskoj između Drave i Kupe. Crta razdvajanja između Vojne granice i Provincijala vodila je od Kraljeve Velike preko Lipovljana, Brestače, Roždanika, Caga, Rešetara, Oriovca, Sapne i Velike Kapanice sve do Šiškovaca, zatim Gradišta, Vinkovaca, Privlake, Otoka, Komletinaca, Vrbanje i Strošinaca do Morovića na sjeveru, a na jugu do rijeke Save. Pod isključivom vlašću Dvorske komore ostala su 1698. godine okružja Vukovar, Ivankovo, Osijek, Đakovo, Valpovo, Miholjac, Našice, Orahovica, Slatina, Virovitica, Voćin, Požega i sva vojvodstva, zatim veći dio okružja Cernik, te okružja Pakrac, Daruvar (Podborje) i posjedi Sirač, Subocka te Kutina.

Pod predsjedavanjem savjetnika Dvorskog ratnog vijeća von Dilla te carskog komorskog vijećnika i nadinspektora von Kalaneka uređen je godine 1701. na granici s

Osmanskim carstvom sustav stražarnica (čardaka) s vojnim posadama udaljenih sat i pol jedan od drugog.¹⁸

Vojska novačena u Slavonskoj granici bila je raspoređena po postajama, utvrdama i čardacima uzduž granice. Tako su na novoj austro-turskoj granici duž Save, Tise i Mureša formirana dva nova graničarska generalata: *Posavski* od Gradiške do iznad ušća Tise i *Podunavski* (za Banatsku granicu) od ušća Tise do Erdelja (na Potisko-pomoriškoj granici). I jedan i drugi generalat bili su podčinjeni generalkomandi u Osijeku (od 1719. do 1783., a kasnije u Petrovaradinu), zapovjednom sjedištu cijele Slavonske granice. Granice i opseg Posavske generalkomande uglavnom se poklapaju s granicama buduće Slavonske granice, no Podunavska će generalkomanda nakon Požarevačkog mira doživjeti značajne promjene.¹⁹ Naime, u razdoblju neposredno nakon njihova osnivanja, istočni dio Srijema još je bio u turskim rukama (oslobođen je tek 1718.), pa je čitava Slavonija istočno od Vinkovaca bila pod vojnom upravom čineći Podunavsku generalkomandu. Ostali prostor koji nije ušao u Vojnu granicu, u administrativnom smislu, bio je podijeljen nakon 1732. na četiri distrikta: Virovitica, Požega, Valpovo i Osijek s dva grada – Požega i Osijek. Granice i prostorni opseg distrikata određene su granicama velikih zemljišnih posjeda, tako da je Osječki distrikt činilo devet posjeda, Valpovački šest, Virovitički osam te Požeški deset veleposjeda.

Uredbom od 30. studenog 1702. u Slavonskoj vojnoj granici (od Save do Dunava) organizirana je *narodna graničarska vojska*: 1500 pješaka i 950 husara za garnizonsku službu i 3200 ljudi za posade čardaka (100 čardaka po 32 čovjeka). Šest čardaka činilo je četvu (kompaniju). U sjedištima četa i kompanija održavane su vježbe graničara u stupanju određenim korakom, uspravnom držanju, nošenju i baratanju oružjem, ponašanju i pozdravljanju svojih zapovjednika, učenju zapovijedi na njemačkom jeziku (germanizacija!), postrojavanju konja i konjanika, te izdavanju općih i specifičnih naredbi. Na savskom dijelu bilo je devet, a na dunavskom šest kompanija, s dvije kompanije husara i kompanijom pješaka. U potisko-pomoriškoj granici osnovana je godine 1703. graničarska milicija od 3854 vojnika (i pješaka i husara). Ratno vijeće u Grazu (uprava staleža) ukinuto je 1705. iz čisto

¹⁸ Dobrica, Ladislav. *Arhivska građa i institucije slavonskih županija. // Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije* (2009.), Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, str. 176.

¹⁹ Vojskovođa princ Eugen Savojski pobijedio je Turke kod Petrovaradina 1716. i kod Beograda 1717. te osvojio Beograd. Turci su bili prisiljeni sklopiti u Požarevcu mir 1718. Taj je mir vratio Hrvatskoj jugoistočni Srijem, Novi s okolicom i Furjan. U kasnijim ratovima i sklopljenim ugovorima Hrvatskoj se 1718. vratio jugoistočni Srijem, pa je granica išla do ušća Save u Dunav. Konačne granice dao je Hrvatskoj mir u Svištovu 1791., što ga je poslije smrti cara Josipa II sklopio nasljednik njegov Leopold II da izbjegne rat s Pruskom.

materijalnih razloga.²⁰ Od tada su preko *Dvorskog ratnog savjeta* u Beču car i kralj neposredno utjecali na sve poslove na Vojnoj granici. Nove okolnosti nisu smanjile zloporabe i nasilja zapovjednog kadra.

Osnivanjem Vojne granice graničarsko je stanovništvo podijeljeno u četiri razreda. Prvom razredu pripadali su svi unovačeni vojnici-graničari, bez obzira na službu i vojni čin, koji su kao konjanici i pješaci bili u svim većim postajama na Granici i jednoj od konjaničkih ili pješačkih kompanija. Znatno brojniji bio je drugi razred, u kojem su se našli graničari koji su stražarili u čardacima pored Save i Bosuta. Treći razred sastojao se od vrlo malog broja vojnika i časnika koji su stekli zasluge na bojnom polju (Meriten). Svoja lena i graničarske povlastice uživali su do kraja života da bi ono potom bilo dano na uživanje nekom drugom graničaru. Četvrti je razred bio najbrojniji. Tim su razredom bili obuhvaćeni svi oni koji su se prijavili za vojnu službu, ili su već obavljali stražarsku ili neku drugu pomoćnu vojnu dužnost, a zbog ograničenog broja graničara nisu bili primljeni u vojnike.²¹ Da bi se znalo tko je tko u Vojnoj granici, graničari su morali na vidljivim mjestima nositi oznake svog razreda, čina ili neki drugi znak svog neposrednog zapovjednika. Pripadnici svih četiriju razreda bili su tri godine oslobođeni svih javnih davanja i poreza. Prema stanju utvrđenom općim popisom i prihvaćenoj poreznoj osnovi, izvršen je potom razrez poreza u Provincijalu po mjestima, provizoratima, okružjima i vlastelinstvima. Visina poreza upisana je poimence za svakog podložnika i poreznog obveznika u zemljišne knjige. Za komorske službenike izrađeni su također skupni i posebni pregledi. Premda nepotpuni, takvi pregledi dokazuju da je podložno stanovništvo u Provincijalu plaćalo u cijelosti vojsku u Vojnoj granici te podmirivalo i sve troškove komorske uprave u Slavoniji i Srijemu. Osim toga, to je stanovništvo uvelike nosilo i teret gradnje vojnih zgrada i utvrđenja.

Dakle, habsburški vladari nisu željeli izvršiti obnovu slavonskih županija kako bi oslobođene krajeve podvrgnuli svojoj apsolutističkoj vlasti i županije što čvršće vezali za vladara. Zemaljski gospodar (vlastelin) pravno je postala Dvorska komora, ali je stvarnu vlast ipak još držala vojska. Osnivanje komorske uprave te odvajanje civilne od vojne uprave i sudstva značilo je početak uvođenja reda, sigurnosti, dužnosti i prava u istočnoj Hrvatskoj. A davanje gradske autonomije Petrovaradinu, Virovitici, Osijeku i Požegi, pod okriljem

²⁰ Beuc (1985.) navodi kako je ovaj najviši organ Vojne granice ukinut 1743., a umjesto njega formiran Vojni direktorij (Militärdirektorium), koji je preuzeo svu nadležnost vezanu uz Vojnu granicu.

²¹ Prema podacima iz Vojne enciklopedije, prve tri grupe bile su pod vojnom upravom, a četvrta pod Provincijalnom, odnosno civilnom upravom.

Komore, jačalo je ulogu civilne uprave. No, ta područja ipak nisu stavljena pod jurisdikciju Hrvatskog sabora i bana.²²

Međutim, hrvatski staleži i dalje zahtijevaju da se ti krajevi pripoje Hrvatskoj. Hrvatski sabor ponovno 23. siječnja 1708. nalaže hrvatskim izaslanicima da na ugarskom saboru u Bratislavi porade na pripojenju cijele Slavonije Hrvatskoj. O reinkorporaciji Donje Slavonije hrvatski staleži ponovno raspravljaju na Konferenciji 2. siječnja 1723. Tom su prilikom zaključili da podban i prabilježnik zajedno s predstavnikom Kaptola predoče banu spise u svezi s reinkorporacijom donjoslavonskih županija. Pitanje reinkorporacije Donje Slavonije sadržano je i u uputi koju su staleži dali na saboru 1. ožujka 1741. izaslanicima za Ugarski sabor.²³

Slavonska granica preuređena je godine 1734. tako da je podijeljena na tri nadkapetanije: *Gornjosavska vojna granica* sa 435 konjanika i 6 kapetanija s 2945 pješaka; *Srednjosavska vojna granica* sa 733 konjanika i 8 vojvodstva s 5033 pješaka; *Donjosavska vojna granica* s 336 konjanika i 6 kapetanija s 2201 pješakom.

Carevim patentom od 8. veljače 1735. graničari Slavonske vojne granice morali su ratovati i van zemlje. Oni nisu mogli postati kmetovi, a nisu bili obvezni ni plaćati porez. Te iste godine ukinuta je stara graničarska samouprava, uvedeni su vojni sudovi, zabranjeno iseljavanje s područja Vojne granice i otuđivanje posjeda. Poput vojno-graničarske i komorska se uprava prostirala cijelim područjem Vojne granice.

I dok je područje Vojne granice bilo pod jedinstvenom vojnom upravom dotle je civilno područje (Provincijal) istočne Hrvatske bilo pod više uprava, i to komorska i vlastelinska uprava. Na području vlastelinstava postojala je vlastelinska uprava (upravna i sudbena prvostupanjska vlast), na komorskim posjedima upravu je vršila Dvorska komora, na vojnim posjedima vojska, a u duhovnom pogledu crkva. Takvo je stanje dovodilo do nejednakih postupaka prema podanicima, nejednakih opterećenja i dužnosti. To je izazivalo stalne nemire i bune seljaka u istočnoj Hrvatskoj, osobito od 1725. do 1736.²⁴

S obzirom na teško stanje u zemlji, kako bi dobio točno stanje i razloge nemira seljaka na granici prema Osmanskoj državi, Bečki je dvor poslao više povjerenstava da istraže stvarno stanje i predlože način rješavanja takvog stanja. Konačno je godine 1736. sastavljena

²² Slavonija će pod upravu bana i Hrvatskog sabora doći tek obnovom triju slavonskih županija: Virovitičke, Požeške i Srijemske 1745. te ukidanjem Vojne granice 1871. i pripajanjem matici zemlji Hrvatskoj. Tek godine 1881. konačno je ostvarena želja hrvatskog plemstva, odnosno Vojna je granica sjedinjena s Hrvatskom i Slavonijom.

²³ Kolanović, Josip, Barbarić Josip, Ivanović, Jozo. *Državno-pravni položaj Slavonije i Srijema u dokumentima 1699-1848*. Fontes. Izvori za hrvatsku povijest 1 (1995), str. 15.

²⁴ Bösendorfer, Josip. *Crtice iz slavonske povijesti*. Osijek: Tiskom knjigo i kamenotiskare Julija Feiffera, 1910.

posebna komisiju pod vodstvom generala banske zemaljske uprave grofa Hamiltona. U svom je izvještaju komisija ukazala na potrebu uređenja zemaljske vlade, odnosno zemaljske deputacije (*Landes Deputation*). Zemaljska je deputacija organizirana iz vrhova raznih grana uprave te je imala svojstva pokrajinske vlade. Predsjedništvo je povjereno generalnom upravitelju, a činili su je komorski nadravnatelj, prokurator fiska, vojni komesar i zemaljski sudac. Ova je zemaljska uprava uređena prema zemaljskoj upravi u Banatu i austrijskoj upravi za Srbiju te je trebala voditi sve upravne, sudske i redarstvene poslove, također je trebala urediti sve upravne odnose i vratiti ih u kolotečinu zakonitosti. Gospodarski su poslovi ostavljeni Komori, a vojni generalkomandi. Zemaljska deputacija, koja je počela djelovati 8. veljače 1737., upućena je da prije provedbe raspravi o svim naredbama dvorskog ratnog vijeća i dvorske komore bez obzira odnose li se oni na opće ili posebne interese grana uprave.

Nazivajući je „Zemaljska vlast za Slavoniju u Osijeku“ (*Landesstelle für Slavonien*), Bösendorfer spominje osječku zemaljsku deputaciju za Slavoniju.²⁵ Zadaća te uprave bila je provesti u život urbar Karla VI za što je njen autoritet bio preslab. Nije bila u stanju prisiliti slavonsku vlastelu na točno pridržavanje tog urbara, nego je vlastela prisilila svoje kmetove da „ugovore“ posebne urbare tako da Karlov urbar nije nikada došao do primjene što je godine 1742/3. dovelo do seljačke bune koja je pokrenula daljnje reforme.

4.2. KHEVENHÜLLEROVA UREDBA IZ 1735.

Poslije oslobođenja od osmanske vlasti u Slavoniji su nastale velike promjene u društvu, prirodi i gospodarstvu. Habsburška je Monarhija u opustošenu Slavoniju kolonizirala vojni i činovnički aparat, veleposjednike, obrtnike, trgovce i poljodjelce, uglavnom stranog porijekla. U Slavoniju je neprestano nadolazio migracijski val iz drugih hrvatskih zemalja (Like, Banovine, Zagorja i Dalmacije) te iz Bosne i Hercegovine i Srbije.

Nakon Požarevačkog mira habsburška merkantilistička politika i novi vojno-politički odnosi nastali u hrvatskom Podunavlju i Posavlju pokrenuli su napokon i u ovom graničnom području ulaganja u gospodarske pothvate i razvoj prometnih veza.

Iako merkantilistički programi razvoja u vrijeme Karla VI nisu potaknuli stvarnu preobrazbu proizvodnih sredstava i infrastrukturne mreže, ipak su legitimirali novi duh obnove i inicijative. Stari uzori, nove spoznaje i veće potrebe u tom razdoblju upućivali su na opće podizanje gospodarske moći o kojoj su ovisili svi ostali dijelovi društva.

²⁵ Bösendorfer, Josip. *Agrarni odnosi u Slavoniji*. Zagreb: JAZU, 1950., str. 72.

U krugu tih razmatranja bile su i potrebe vojske jer je najveći dio izdataka išao za njezino uzdržavanje. Vojne su vlasti slavonsko-srijemskom graničnom području često mijenjale teritorijalni opseg i organizacijsko ustrojstvo. Poslije Požarevačkog mira čak je postavljeno pitanje opstanka slavonsko-srijemske granice. Dvorska komora i ugarske županije smatrale su da je Ugarska dovoljno zaštićena pa su željeli Slavonsko-srijemsku granicu podrediti civilnoj upravi Dvorske komore. General Andreas Ludwig von Khevenhüller godine 1733. postao je zapovjednikom Slavonskog generalata. Kao novi upravitelj Slavonske granice, Khevenhüller je zaprijetio da će graničari, ukoliko budu pokmećeni, napustiti Vojnu granicu i prijeći na osmansko područje.

Teško stanje graničara potaknulo je generala Khevenhüllera da predloži nadležnima reforme radi povećanja vojne snage područja kojim je zapovijedao. Teškim financijskim i materijalnim opterećenjima, koji su bili svakodnevica graničara, treba pridodati često katastrofalne poplave rijeke Save. Khevenhüller je pokušao ublažiti teškoće stanovništva, ali je zadržao i dalje vojnu podjelu Posavske granice na gornju, srednju i donju, pod zapovjedništvom časnika u Gradiški, Brodu i Rači.

Pred carem je i Dvorsko ratno vijeće uspjelo obraniti postojanje Vojne granice u slavonsko-srijemskom Posavlju. Budući da je trebalo toliki broj ljudi odvajati od proizvodnog rada (što je izravno pogadalo državni proračun), trebalo im je dati i nove zadaće. Na temelju uredbe cara Karla VI, od 8. veljače 1735., poznate još i kao „Khevenhüllerova uredba“, objavljen je još jedan u nizu popisa, izvršeno novačenje te jasnije uređenje prava i dužnosti posavskih graničara.

Habsburška je Monarhija tijekom 18. stoljeća u Vojnoj granici pokušavala provesti teško provedivu zamisao. Prvenstveno, željela je vojnom službom obuhvati skoro svakog sposobnog muškarca te je smatrala nužnim da graničari u isto vrijeme svojim radom uzdržavaju sebe i Vojnu granicu. Na tragu tih zamisli bila je Khevenhüllerova uredba.

Na temelju Khevenhüllerove uredbe iz 1735. graničari su morali ratovati i izvan zemlje, ali im je zato priznato pravo na vojnu službu i jamstvo da nikada neće biti pokmećeni. U ratu su graničare vodili njihovi domaći časnici. Za trajanja ratnih operacija izvan Vojne granice, vojnici su dobivali plaću iz državnog proračuna, a u miru izdržavali su se od poljodjelstva. Vlastitim sredstvima morali su kupovati odoru, pušku i potrošni materijal.²⁶

Cijeli sustav Vojne granice bio je temeljen na odnosu između vojnih i poljodjelskih dužnosti njezina stanovništva. Tijekom druge polovice 18. stoljeća vojne vlasti pokušale su

²⁶ Kljajić, Josip. *Ustroj Slavonske vojne granice u 18. stoljeću*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje 6 (2001), str. 210.

naći djelotvorno rješenje za usklađivanje tih dužnosti i vojno-organizacijskog ustrojstva Vojne granice. Ipak, nijedna od dotadašnjih reformi, ni različita prestrukturiranja uprave nisu suštinski promijenile postojeće odnose. Ključne promjene nastupile su tek u razdoblju između godine 1745. i 1770. Tada je država preuzela financiranje Vojne granice, ali i uključila graničare u stajaću vojsku (vojna im je služba bila jedino na što su bili obvezni), a za protuuslugu država im je priznala njihove dotadašnje povlastice. U sklopu tog organizacijskog preustroja graničarima je izmijenjen položaj i namijenjena drugačija zadaća. Strogo odmjerenim uvježbavanjem u cijelosti se mehanizirao rad graničara te se isključila njihova volja i inicijativa. Ta je vojska bila čvrsto u rukama časnika, kojim također nije bila ostavljena velika sloboda akcije, nižim i srednjim činovima skoro nikakva. Slavonski su graničari iz vojno-milicijskog prešli u status moderne vojske koja je trebala ratovati na cjelokupnom području Monarhije, ali i izvan njezinih granica. Drugim riječima, od čuvara granice pretvoreni su u silu koja je sposobna gušiti pobune i nemire po cijeloj Monarhiji, ali istodobno i voditi osvajačke ratove izvan njezinih granica.

Uz stalnu vojnu službu slavonsko-posavski graničari imali su i niz drugih obveza: pekli su opeku i gasili vapno te vršili podvoz drvene građe potrebne za gradnju tvrđava, čardaka, časničkih stanova i vojnih skladišta, zatim gradili su ceste i mostove, sjekli su ili krčili šume i šikare, vozili su ogrijev višim časnicima te čistili kopitnicu uz Savu.²⁷

Novim ustrojem i uniformiranjem započeo je dugotrajni proces subordinacijske (vojne, upravne i sudske) podređenosti Vojne granice bečkom Dvorskom ratnom vijeću. Došlo je do ukidanja svih tradicionalnih povlastica i neograničene upotrebe vojne sile u Habsburškoj Monarhiji i Europi kao i na granici s Osmanskom Carevinom.

²⁷ Bösendorfer, Josip. *Agrarni odnosi u Slavoniji*. Zagreb: JAZU, 1950., str. 74.

5. TEREZIJANSKE REFORME I RAZDOBLJE JOSIPA II

S Marijom Terezijom²⁸ (1740. – 1780.) počinje novo doba koje je nemilo zadiralo u stari hrvatski ustav. Hrvati tada nisu shvatili duh vremena koji je neminovno tražio reforme na ustavnom, socijalnom i gospodarskom polju, nisu shvatili da ne može biti izvršna i zakonodavna vlast u jednoj ruci.

Stupanjem na prijestolje, Marija Terezija uviđa što znači dobra državna organizacija i odlično ustrojena vojska, te odlučuje provesti reformu državnog, carinskog, financijskog i vojnog sustava Habsburške Monarhije. Financijska iscrpljenost državne blagajne prisilila je caricu da još odlučnije provede merkantilistički program gospodarske obnove i s njim povezane reforme.²⁹

Marija Terezija je provodila reforme u čitavoj državi. Provodila je i centralizaciju, ali kako ne bi uzvitala buru u cijeloj državi, provodila ju je samo u austrijskim i češkim državama. U Hrvatskoj i Ugarskoj je drugačije postupala, i tu je centralizirala, ali u korist Mađara i tako bacila prve konture budućeg dualizma.

U političkom životu Hrvatske srednje je plemstvo uživalo znatan utjecaj. Pripadnici te skupine plemstva obavljali su javne funkcije i aktivno sudjelovali u radu županijskih skupština i sabora, koji su velikaši izbjegavali. Stanovitu političku podvojenost među plemićima izazvale su reforme Marije Terezije. Dio plemstva shvatio je nužnost tih reformi i podržavao njihovo provođenje. Nasuprot njima, neki su utjecajni plemići smatrali kako te reforme ugrožavaju njihov položaj i municipalna prava Hrvatske.

²⁸ Godine 1712. Hrvatski je sabor potpuno neovisno o Ugarskoj izglasao „pragmatičku sankciju“. Njome se priznaje nasljedno pravo ženskoj lozi Habsburške vladalačke kuće. Pragmatičkom sankcijom iz 1712. Habsburgovci su se definitivno učvrstili na hrvatskom prijestolju. Sve do 1918. prema Hrvatskoj provode politiku apsolutizma i centralizma kršeći prava Hrvatskog sabora u većoj ili manjoj mjeri zakonima i reformama, javnim i tajnim nagodbama, naravno, u skladu s vremenom i povijesnim trenutkom.

²⁹ Kljajić, Josip. *Ustroj Slavonske vojne granice u 18. stoljeću*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje 6 (2001), str. 213.

5.1. REORGANIZACIJA SLAVONSKE VOJNE GRANICE

Blage promjene u organizaciji Vojne granice, o kojima je bilo riječi, najavile su veliku reorganizaciju kompletne Vojne granice u razdoblju od 1737. do 1751. zbog što boljeg iskorištavanja vojnog potencijala.³⁰ Graničari su se dijelili na tri dijela: jedan u jedinicama izvan zemlje, drugi u jedinicama na Vojnoj granici i treći kod kuće za obradu zemlje. Tako uređena Vojna granica potpuno je odvojena od Hrvatske 1744., a nakon četiri godine austrijske pokrajine su potpuno obustavile davanje stalnog godišnjeg novčanog doprinosa.

Dok je Marija Terezija na jednoj strani okrnjavala ustav Hrvatske, na drugoj joj je strani povećavala teritorij, što je u vezi s konačnim uređenjem Vojne granice. Uređenje Vojne granice imalo je za posljedicu i određenje teritorijalne kompetencije hrvatskog bana i Sabora.

Godine 1741. carica Marija Terezija konačno se odazvala molbama hrvatskog sabora da povрати Slavoniju materi zemlji Hrvatskoj. U borbi za naslijeđe Marija Terezija je na krunidbenom saboru, održanom u Požunu 14. svibnja 1741., potvrdila one zakonske članke kojima je bilo uređeno pripajanje donjoslavonskih županija Ugarskoj. Tako se u članku 50. (*O prisjedinjenju Donje Slavonije*) izričito govori o priključenju Slavonije („...bit će podređena vlasti Kraljevine i bana...“), a u sljedećem članku o pripajanju Kutjeva i podređenosti donje Slavonije banu Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Na tom je saboru u punini potvrđena banska vlast na području Hrvatske te je osnovano posebno povjerenstvo za utvrđivanje granica između Hrvatske te Štajerske i Kranjske.

Carica određuje da se prema prijedlogu komisije uredi Vojna granica, a od preostalog dijela organiziraju županije.³¹ Slijedom tih zaključaka Hrvatski je sabor 15. ožujka 1743. imenovao i pomoćnike banu Karlu Batthyanyu u poslovima vezanim uz inkorporaciju Donje Slavonije, a 8. travnja iste godine i poseban saborski odbor na čelu s Ljudevitom Erdödyjem radi izrade razratka o uvođenju uprave u krajeve Donje Slavonije i Srijema koji će se ponovno pripojiti Hrvatskoj. Odbor je još za saborskog zasjedanja prikazao iscrpno izvješće i u sedam točaka iznio projekt reinkorporacije Slavonije s obzirom na pitanje vjere, vojne uprave, zatim pravne, građanske i gospodarske poslove, te imenovanja upravitelja u županijama Požega i Valpovo kao i pitanje Moslavine.³²

Rad povjerenstava se otegnuo te je tek 1745. carica imenovala generala Franza Leopolda von Engelshoffena, kao predstavnika vojnih vlasti, za predsjedajućeg, Aleksandra

³⁰Graničarska milicija reorganizirana je u redovnu vojsku, a istodobno dolazi i do formiranja pukova – *regimenti*.

³¹Bösendorfer, Josip. *Agrarni odnosi u Slavoniji*. Zagreb: JAZU, 1950., str. 76.

³²Kolanović, Josip, Barbarić Josip, Ivanović, Jozo. *Državno-pravni položaj Slavonije i Srijema u dokumentima 1699-1848*. Fontes. Izvori za hrvatsku povijest 1 (1995), str. 16.

Patačića kao predstavnika Provincijala, a predstavnik Komore bio je Ladislav Vajaja, vijećnik Dvorske komore. Novi je ban Karlo Baćan, po nalogu carice, otišao u Slavoniju i ondje s generalom Engelshoffenom ustanovio što se ima reinkorporirati Hrvatskoj, a što se ima pripojiti Vojnoj granici.

Za vrijeme konstituiranja nove vlasti i organa uprave započeo je i proces doseljavanja Slavoniju brojnih stranaca, naročito Nijemaca. Među njima ističu se obrtnici, trgovci, upravni činovnici i oficirsko-komandni kadar. Uz već ranije etničke promjene pretvara se Slavonija u pravi konglomerat u kojem strani element ima ekonomsku i političku moć u svojim rukama. Takvo stanje odgovaralo je ciljevima centralističke i germanizatorske politike carice Marije Terezije, a posebice njezina sina Josipa II.

Reorganizacijom Vojne granice organizirana je Križevačka i Đurđevačka pukovnija, odnosno Varaždinski generalat u sastavu Vojne Hrvatske. Tako je stvoren novi pojam Slavonije koji je obuhvaćao područje istočno od rijeke Ilove, dakle samo područje pod nekadašnjom osmanskim vlašću, bez novoosnovanog Varaždinskog generalata koji je izdvojen iz vojne Slavonije i pridružen Hrvatskoj vojnoj granici zajedno s Karlovačkim generalatom i Banskom granicom.

Na području Slavonske vojne granice, na donjoj Savi, osnovana je godine 1739. *Srijemska vojna granica*, a 1747. ukinuta je dotadašnja vojno-teritorijalna podjela Vojne granice te su ustrojene nove generalkomande, pukovnije, bataljuni i satnije. Reorganizaciju Slavonske granice i primjenu katedralističke teorije u praksu, Dvorsko ratno vijeće povjerilo je 1747. generalu Engelshoffenu. Slavonska je granica podijeljena na tri pješačke pukovnije: *Petrovaradinska* od Bosuta do ušća Save, *Brodsko* od Bosuta do Orljave i *Gradiška pukovnija* od Orljave do Lonje, te dvije husarske pukovnije: Srijemska i Slavonska. Ukupno je u njima bilo 16 800 pješaka i 4200 konjanika.

Engelshoffen je povećao broj ljudstva u satnijama i podijelio ga po skupinama. Prve tri skupine bile su oslobođene plaćanja poreza i tlake, a sačinjavali su ih vojni obveznici kojima je glavna dužnost bila vojna služba u zemlji i izvan nje. Četvrtu skupinu sačinjavale su osobe zadužene za domaće gospodarske poslove i radove na tvrđavama. Osim za uređenje vojno-upravnog ustrojstva, general Engelshoffen je pokazivao interes i za razvoj obrta i trgovine u tim krajevima. Predlagao je da najznačajnija trgovišta terete malim vojnim obvezama te da im se dodijeli veća upravna samostalnost kako bi se stanovnici tih mjesta u mirnodopskom razdoblju mogli intenzivnije baviti trgovačkim i obrtničkim djelatnostima.

Engelshoffenova uredba sadržavala je i kratke propise o kaznenom i civilnom pravosuđu, tako da pukovnije nisu bile samo vojno-operativne postrojbe nego su činile upravno-teritorijalne cjeline u kojima su časnici pored vojnih obavljali i poslove upravnih tijela. Pukovnijska su zapovjedništva uz vojne funkcije bile i upravne vlasti prvog stupnja, izravno podređene glavnom slavonsko-srijemskom zapovjedništvu u Osijeku. Zapovjedništvo je kao zemaljska vlada za to područje bilo upravna i sudska vlast drugog stupnja. Glavno je zapovjedništvo bilo do 1783. u Osijeku, a od te godine do 1848. u Petrovaradinu. Treću i posljednju upravnu i sudsku instancu predstavljalo je Dvorsko ratno vijeće u Beču.

Reformom sudstva Vojne granice bilo je regulirano i osnivanje graničarskih gradskih općina, odnosno slobodnih vojnih komuniteta. Tako su godine 1748. Stara Gradiška, 1749. Zemun i Brod, a 1753. Srijemski Karlovci i Bukovica proglašeni slobodnim vojnim komunitetima. Prednost vojnih komuniteta sastojala se u oslobađanju od vojnih dužnosti, a stanovnici su dobivali status slobodnih graničarskih građana. Položaj slavonskih gradića bio je ubrzo (do 1755. godine) jednoobrazno uređen. Petrovaradin, Stara Gradiška, Zemun, Brod, Srijemski Karlovci i Bukovica potpali su pod slavonsku generalkomandu u Osijeku.

Generalkomanda je vodila poslove vojne naravi (izvršna vlast, koordiniranje i zapovijedanje), ali je i u poslovima civilne naravi imala funkciju „quasi“ zemaljske uprave. Generalkomanda je imala pet odjela. *Vojni odjel*, za poslove vojne naravi; *politički*, za bogoštovlje, nastavu, gospodarstvo, obrt, trgovinu i redarstvo; *ekonomski*, za novčarstvo, računarstvo, poreze, građevinske poslove i šumarstvo; *pravosudni*, za pravne i sudbene poslove, dok je *opskrbni odjel* bio aktivan samo u slučaju pokreta postrojba na bojište.

Rani pokušaji germanizacije graničara kroz učenje zapovijedi na njemačkom jeziku ovim reformama postaju stvarnost: u vojsci, osnovnim školama, sudstvu i administraciji njemački jezik je obvezatan. Za razliku od dotadašnjih upravnih organa u Slavonskom generalatu nova je uprava morala brinuti, osim za vojne i sudbene, još i za civilne poslove.

Engelshoffenov plan u Slavonskoj vojnoj granici nije uspio u cijelosti. Najveći nedostatak Engelshoffenove uredbje predstavljalo je preveliko brojno stanje postrojbi. Ustroj pukovnija i prelazak graničara u stalnu vojsku doveo je do niza problema. Naime, novi vojni ustroj bio je skuplji od dotadašnjeg. Pogriješilo se u raščlanjivanju na pukovnije. Naime, sve pukovnije nije bilo moguće formirati u zadanoj brojnoj snazi, pa se prišlo dodatnoj kupovini teritorija za Vojnu granicu kako bi se popunilo pukovnije. Činom teritorijalnog oblikovanja Vojne granice (kupovinom zemljišta i inkorporiranjem nekih sela) završen je proces razgraničenja od civilne Hrvatske. Nastala je jedinstvena vojna država koja je imala svoje

posebne zakone, sudstvo i posebno ustrojstvo koje se temeljilo na uskoj vezi između vojne službe i zemljišnog vlasništva. Graničari su dobili poseban status samo zbog vojne službe.³³

Carica Marija Terezija završila je reorganizaciju Vojne granice do 1753., a već godine 1754. izdala je *Graničarska prava* koja su regulirala primjenu dotadašnjih propisa, uređenje graničarskih sudova, civilni i kazneni postupak, zemljišni posjed, vojna lena, nasljeđivanja oporukom i bez oporuke itd. Ove su odredbe bile na snazi s manjim promjenama do 1807. kada je donesen *Osnovni zakon o Vojnoj granici*.

Također, godine 1765. formiran je *Generalni graničarski inspektorat* koji se brinuo za obradu zemljišta, obrtnu djelatnost kao i za sve vojne probleme. Iz ove se institucije 1768. razvio *Odjel za granicu* Dvorskog ratnog vijeća (Grenzabteilung). Djelokrug generalnog inspektora obuhvaćao je Varaždinsku, Bansku i Slavonsku, te Karlovačku granicu. Prva pozitivna odredba inspektora bila je uvođenje sanitetskih komisija i sanitetskih regulativa iz 1767.

Tijekom pet godina (1745. – 1750.) uprava je Slavonske vojne granice u potpunosti reorganizirana i centralizirana te prilagođena novom vojnom ustroju. Tako je izvršen novi teritorijalni ustroj civilnog i vojnog dijela Slavonije koji se neće značajnije mijenjati sve do 1881., izuzimajući manje promjene u vrijeme Josipa II.

5.2. REFORMA ŽUPANIJSKOG SUSTAVA 1745.

Na temelju rada i prijedloga Komisije, obnovu slavonskih županija Marija Terezija započela je 1. travnja 1745. kada je dala upute povjerenstvu na koji način treba izvršiti sjedinjenje. Saboru Kraljevina carica je 27. travnja 1745. naredila da se imenuju povjerenici za pripajanje donje Slavonije i Vojvodstva Srijema. Kao predstavnici Kraljevina povjerenstvu su se, prema izboru Sabora, pridružili Ivan Bužan, prisjednik Banskog stola, i Ivan Saić, podžupan Križevačke županije. Povjerenstvo je provelo obnovu županijskog uređenja i pripajanje donjoslavonskih županija gornjoslavonskim. Područje je podijeljeno na tri županije i to: *Požeška* sa sjedištem u Požegi, *Virovitička* sa sjedištem u Osijeku i *Srijemska županija* sa sjedištem u Vukovaru.³⁴

³³ Kljajić, Josip. *Ustroj Slavonske vojne granice u 18. stoljeću*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje 6 (2001), str. 215.

³⁴ Kolanović, Josip, Barbarić Josip, Ivanović, Jozo. *Državno-pravni položaj Slavonije i Srijema u dokumentima 1699-1848*. Fontes. Izvori za hrvatsku povijest 1 (1995), str. 17.



Slika 3: Naredba Marije Terezije Saboru da imenuje povjerenike za prisjedinjenje Slavonije

U uputi o uređenju Srijemske županije 1. srpnja 1745. Marija Terezija izričito ističe kako se područje Srijema i Donje Slavonije, izuzev Granice, stavlja pod vlast bana i Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Srijemska županija obnovljena je 11. studenog 1745. u Vukovaru. Na svečanoj sjednici u vukovarskim vojarnama bili su imenovani članovi županijskog poglavarstva. Za vršitelja dužnosti velikog župana bio je izabran na Marko (III) Aleksandar Pejačević, kojeg je Marija Terezija imenovala velikim županom Srijemske županije 30. srpnja 1751. Nakon završetka obnove Srijemske županije kraljevsko je povjerenstvo preko Đakova, u kojem se biskup izjasnio da će biti dijelom Provincijala, stiglo u Požegu, gdje se ustoličenje županijskog poglavarstva održalo 21. studenog. Za vršitelja dužnosti velikog župana bio je izabran Ladislav Vajaj de Vaya. Povjerenstvo je nastavilo put prema Osijeku kako bi obnovilo rad Virovitičke županije. U Osijek je povjerenstvo stiglo 30. studenog i sljedećih nekoliko dana radilo s predstavnicima Dvorske komore i određivalo iznos poreza (kontribucije) za Virovitičku županiju, koja je bila obnovljena 8. prosinca 1745. Tada je bio ustoličen prvi veliki župan Ljudevit Patačić, brat Aleksandra Patačića.³⁵

Reformom županijskog sustava 1745. Marija Terezija je donjoslavonske županije (Požešku, Virovitičku i Srijemsku) i pravno pridružila Hrvatskoj. Virovitička je županija dobila teritorij dominija Virovitica, Vučin, Orahovica, Našice, Valpovo, Đakovo, komorski grad Osijek sa svojim kotarom, Aljmaš, Dalj i Erdelj. Požeška županija dobila je područje

³⁵ Potrebnica, Filip. Županije u Slavoniji i Hrvatskoj u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća. U: *Hrvatske županije kroz stoljeća* (grupa autora). Zagreb: Školska knjiga, 1996., str. 54.

dominija Podvorje, Sirač, Pakrac, Cernik, Požega, Stražeman, Velika, Brestovac, Plačko, Kaptol i Pleternica, dok je Srijemskoj županiji pripao teritorij dominija Nuštar, Vukovar, Ilok, Neradin, Srijemski Karlovci, Ruma i Zemun. Dotadašnje kapetanije zamijenili su graničarski pukovi u kojima su gotovo sva mjesta viših časnika zauzeli stranci.

Nove su županije zadržale staro skupno ime Slavonije, dok su na Gornju Slavoniju, koja je već i onako bila sužena na kraj između Kupe i Drave, protegnulo početkom 18. stoljeća ime Hrvatska, tako da se Hrvatska protezala od Velebita do Drave i od mora do Ilove, a Slavonija se ograničila na tri županije istočno od Ilove. Prostorni opseg pojma Slavonije nastao nakon spomenute reorganizacije Vojne granice zadržat će se i nakon ukidanja Varaždinskog generalata 1871., odnosno Slavonske i Hrvatske Vojne granice 1881., sve do raspada Austro-Ugarske Monarhije, kada se nestankom Trojedne kraljevine (Hrvatska, Slavonija, Dalmacija) Slavonija uklapa u jedinstvenu državno-teritorijalnu cjelinu.

U zakonodavnom i upravnom smislu županije su bile podvrgnute Hrvatskom saboru, na kojem su zastupane preko svojih izaslanika, te su imale dva predstavnička tijela: veliku i malu županijsku skupštinu (vijeće) i izvršni organ vlasti – županijski magistrat na čijem je čelu veliki župan. Ovlast županijskog sudstva ostala je ista kakva je ustanovljena 1723., kada je reformirano županijsko sudstvo.³⁶ Premda podređene Saboru Kraljevina i banu, slavonske su županije od godine 1751. izravno slale svoje poslanike i na sjednice Ugarskog sabora. Kraljevina Ugarska smatrala je tri donjoslavonske županije svojim integralnim dijelom.³⁷ Taj je stav posebno došao do izražaja nakon smrti Josipa II na sjednici obnovljenog Ugarskog sabora. Kao odgovor na ugarske težnje, hrvatski su izaslanici iznijeli predstavku, potkrijepljenu povijesnim izvorima i prastaraj pripadnosti tih triju županija Kraljevini.³⁸

Marija Terezija od 1756. nastoji uskladiti organizaciju Zagrebačke, Varaždinske i Križevačke županije sa slavonskim županijama. Tomu se opire ban i Hrvatski sabor jer to smanjuje ovlasti Sabora. Hrvatski je sabor, godine 1758., tražio da ostane prijašnje stanje uz potrebne manje reforme glede sudstva i državne blagajne. Carica, opredijelivši se za

³⁶ Beuc, Ivan. *Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*. Zagreb, 1985, str. 213-214.

³⁷ Pripajanje donjoslavonskih županija Hrvatskoj naišlo je na otpor kod ugarskih staleža. Na saboru u Bratislavi 1751. virovitički podžupan Antun Špišić Japranski iznio je prijedlog da novouređene slavonske županije izravno šalju po dva zastupnika na Ugarski sabor, kako to čine i županije u Ugarskoj. To je potkrijepio činjenicom da su te županije uređene poput ugarskih. Podržali su ga ugarski staleži s očitom namjerom da se ugarske ovlasti prošire i na područje Slavonije, što će u slijedećem stoljeću ti staleži i otvoreno tražiti. Taj je prijedlog i ozakonjen unatoč protivljenju hrvatskih izaslanika, s time da je unesena zaporka da se time ne povrjeđuju prava Kraljevine Hrvatske i hrvatskog bana, pa su se županije i dalje ostale pod banskom upravnom i sudbenom vlašću, a svoje su izaslanike slale na Hrvatski sabor.

³⁸ Dobrica, Ladislav. *Arhivska građa i institucije slavonskih županija. // Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije* (2009.), Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, str. 177 – 179.

centralistički način upravljanja, uredila je da županije posredstvom bana mogu neposredno komunicirati s Dvorom. Time je potisnut Hrvatski sabor koji je u svim upravnim pitanjima posredovao između županija i dvorskih ustanova kao što su to Dvorska kancelarija i Ugarsko namjesničko vijeće. Tako su županije postale izvršni organi dvorskih ustanova, zadržavši i dalje značajke teritorijalno-upravne organizacijske jedinice plemstva.

Ostvarena je promjena u organizacijskoj strukturi županije, načinu izbora županijskih činovnika, te u provođenju raznih reformi kao što je urbarijalna regulacija. Potvrđena je važna uloga plemstva. Županije su dobile veću samostalnost glede izbora nositelja županijske vlasti i unutrašnje organizacije. Županija je bila vjerodostojno mjesto (*locus credibilis*) i sve izdane isprave ovjerene županijskim pečatom čuvane su u županijskom arhivu.³⁹

Županije su se obnovile prema ugarskom modelu, čime su se razlikovale od triju gornjoslavonskih županija, što je bila posljedica upravnih reformi Marije Terezije koje će i slijedećih petnaest godina obuhvatiti i preostale tri županije. Županija je imala tri tijela: *županijsko poglavarstvo*, *županijsku skupštinu* i *županijski sudbeni stol*. Županijsko poglavarstvo činili su veliki župan, podžupan, bilježnici, plemićki suci te županijski odvjetnici. Na čelu županije nalazio se veliki župan (*supremus comes*) kojeg je imenovao kralj. Veliki je župan imao ovlast upravljati svim upravnim, sudskim i vojnim poslovima županije. Kao predstavnik županije bio je na sjednicama Sabora Kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i Ugarskog sabora u Požunu. Birao je svoje zamjenike, podžupane (*vicecomes*), ali je njegovu odluku trebala potvrditi županijska skupština. Bila su dvojica podžupana: redoviti podžupan (*vicecomes ordinarius*) i podžupanov zamjenik (*vicecomes supstitutus*), koji su zamjenjivali velikog župana kada je bio odsutan, prvi u sudskim, a drugi u upravnim poslovima.

Kao pomoć u obavljanju tekućih poslova županije imenovani su bilježnici (*notari*), koji su bili zaduženi za otpravljanje spisa iz županijske kancelarije, na županijskim su sjednicama čitali zaprimljene spise i vodili zapisnike te bili zaduženi za sastavljanje predstavljanja, odgovora i zaključaka donesenih na sjednicama županijskih skupština. Osim toga, skrbbili su se i za županijski arhiv. Plemićki podsuci (*iudices nobilium*, ili skraćeno, *iudlium*) bili su zaduženi za manje upravne jedinice u županiji – kotare (*processus*). O veličini pojedinog kotara ovisio je i broj plemićkih sudaca, koji su se brinuli za red i mir u kotaru, objavljivali naredbe, okružnice i proglase županije i viših upravnih tijela (bana, Sabora,

³⁹ Beuc, Ivan. *Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*. Zagreb, 1985, str. 214-216.; Potrebica, Filip. *Županije u Slavoniji i Hrvatskoj u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća*. U: *Hrvatske županije kroz stoljeća* (grupa autora). Zagreb, 1996., str. 54.

Ugarskog namjesničkog vijeća te Hrvatskog kraljevskog vijeća). Provodili su i izvide za potrebe parnica pri županijskom sudbenom stolu, a u nekim su slučajevima mogli i sami izricati presude. Budući da je županija uživala status vjerodostojnog mjesta i imala pravo izdavanja ovjerenih prijepisa, plemićki su suci svojim potpisom i vlastitim pečatom ovjeravali različite imovinsko-pravne spise za potrebe stanovništva.

Županiju je u parnicama kao tužitelj zastupao županijski odvjetnik (*fiscalis magistratualis*). U parnicama u kojima je tužena strana bila siromašna i nije mogla platiti troškove sudskog postupka državni je tužitelj nastupao i kao branitelj po službenoj dužnosti (*advocatus pauperum*). Član županijskog poglavarstva bio je i županijski blagajnik (*generalis cassae perceptor*), zadužen za županijsku blagajnu (*cassa domestica*) te nadzor nad prihodima i rashodima županije (*perceptiones et erogationes*). Ponekad se birao i njegov zamjenik (*viceperceptor*). Za nadzor županijskih računa bio je zadužen računovođa (*rationum exactor*). Svi navedeni službenici birali su se svake treće godine na županijskim skupštinama, što se doslovce nazivalo „obnovom“ (*restauratio*). Prema naredbi Marije Terezije navedene su službe sve do kraja feudalnog razdoblja mogli obavljati jedino plemići.

Zasjedanja županijske skupštine (*congregatio*) održavala su se barem četiri puta godišnje, a po potrebi i češće. Skupštine su se dijelile na opće (velike) i posebne (male). Na velikim županijskim skupštinama (*congregatio generalis*), na kojima su se sastajali svi staleži i redovi županije, odlučivalo se o svim elementima života u županiji. Na njima su se čitale i proglašavale (*lectum et publicatum*) naredbe vladara (*mandata*) i upravnih tijela (*intimata*), njihove okružnice (*currentiones*) te različite molbe stanovnika (*instantiae*). Na skupštinama su se sastavljale predstavke vladaru (*repraesentationes*) i odgovori upravnim tijelima i pojedincima (*rescripta*). Male su se skupštine (*congregatio particularis*) sazivale kako bi se riješili hitni poslovi, a na njima su sudjelovali, osim županijskog poglavarstva, samo istaknutiji plemići županije. Zaključci Male skupštine morali su se javno pročitati i potvrditi na sjednici Velike skupštine (*in publico lecta et approbata*).

Županijski sudbeni stol (*Sedes iudiciaria*, ili skraćeno, *sedria*) sazivao se prema potrebi, a sazivao ga je veliki župan ili podžupan. U njegovu su radu sudjelovali podžupan (najčešće kao zamjenik velikog župana), plemićki sudac, prisjednik (*iurassor*), bilježnik ili njegov zamjenik (za potrebe vođenja zapisnika pojedine parnice) te nekoliko počasnih prisjednika (*assessores honorati*) koje je odredio veliki župan. Sudbeni stol djelovao je kao prvostupanjski sud u svim građanskim i kaznenim predmetima, osim optužbi za uvredu kraljevskog veličanstva i izdaju, za što je bio mjerodavan Banski stol. Županijski je sudbeni stol djelovao i kao prizivni sud na presude koje su donosili niži sudovi: podžupanov sud,

plemički sudac, sudovi slobodnih kraljevskih gradova ili povlaštenih trgovišta te na presude vlastelinskih sudova. Podžupanov sud (*iudicium vicecomitis*) činili su jedan od dvojice podžupana, plemićki sudac i prisežnik. Taj je sud sudio u sporovima zbog dugova (do dvanaest tisuća forinti) te u slučajevima uzurpiranja vlasništva nad posjedom (veličine do deset rali zemlje). U sporovima iste vrste, ali manje vrijednosti, sudio je plemićki sudac uz jednog prisežnika.⁴⁰

Županija je bila zadužena i za organiziranje pučkih ustanaka, tj. novačenja tzv. insurekcija (*insurrectio*), a vezano uz upravne poslove da se na njezinu tlu provode kraljevske naredbe te da se ubire kraljevski porez, od čega je jedan dio pripadao županiji. Županija se, između ostalog, brinula za rad mitnica, tridesetnica (carinarnica), reguliranje težina i mjera, određivanja cijena živežnih namirnica i usluga obrtnika. Posebno je potrebno istaknuti brigu za zdravlje u županiji, kako stanovništva, tako i stoke, ali i skrb za imovinu siročadi. Osim toga, promicala je poljodjelstvo, stočarstvo, voćarstvo te uzgoj industrijskih biljaka.⁴¹

Reformom županijskog sustava znatno je ojačala samouprava u županijama. Tako reformirano županijsko uređenje funkcionira od 1761. do 1848. s manjim prekidima i promjenama koje su nastale u vremenu od 1776. do 1790. godine, kada Josip II provodi reformu županijskog uređenja.⁴²

⁴⁰ Dobrica, Ladislav. *Arhivska građa i institucije slavonskih županija. // Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije* (2009.), Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, str. 177.

⁴¹ Beuc, Ivan. *Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*. Zagreb, 1985, str. 214-216.

⁴² Potrebica, Filip. *Županije u Slavoniji i Hrvatskoj u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća*. U: *Hrvatske županije kroz stoljeća* (grupa autora). Zagreb, 1996., str. 56.

6. RAZDOBLJE OD 1790. DO 1848.

Nakon smrti oca godine 1765., Josip II postao je suvladar Marije Terezije. Carica je sinu prepustila vojne i financijske poslove u državi, dok je zazirala od njegovih političkih i crkvenih reformi. Njih je Josip II počeo provoditi tek nakon majčine smrti 1780. Za njezina života bavio se ustrojem vojske, a u sklopu tog posla dao je modernizirati i proširiti tvrđave u Slavoniji i Srijemu (u Osijeku, Petrovaradinu, Brodu, Rači i Staroj Gradiški)

Kao nasljednik prijestolja, Josip II (1780. – 1790.) namjeravao je od svojih nasljednih zemalja stvoriti jednu jedinstvenu državu, gdje će vladati jedan ustav, jedan zakon i jedan jezik – njemački. U toj jedinstvenoj i jakoj Austriji trebale su se izgubiti Hrvatska i Ugarska, njihov je ustav trebao postati žrtvom centralizacije. No, Josip II nije vodio računa o činjenici kako njegovu državu ne čini jedan narod, već da u njoj žive različiti narodi, od kojih imaju Hrvati i Mađari živu povijesnu i narodnu svijest. Tu narodnu svijest, koju je Marija Terezija znala svojom finom ženskom diplomacijom uspavati, razbudio je do otpora Josip II.

6.1. ADMINISTRATIVNE REFORME JOSIPA II I PARCELACIJA HRVATSKE 1785.

Car Josip II odlučio je ukinuti dotadašnji staleški sustav i staro zakonodavstvo. U prvom redu, krenuo je u reformu županija, koje su provodile pasivnu rezistenciju. Ukinuo je njihovu konstituciju, odnosno županije su bile ukinute kao ustanove plemićkih zajednica s lokalnom upravom i samoupravom te su od tada djelovale samo kao administrativne oblasti, koje će njegove naredbe provoditi, a ne kao dotad – primati ih i staviti ad acta. Dokidanjem županijskih skupština županije su postale potpuno ovisne o vladaru gubeći tako bilo kakav utjecaj u donošenju odluka.⁴³

Također, banu i županijama oduzeo je sudske kompetencije, dokinuo je županijske skupštine, a ban je postao posrednik između cara i Ugarskog namjesničkog vijeća. Djelatnost se odvijala u županijskim skupštinama pod predsjedanjem velikog župana kojega je postavljao car. Županije su se brinule za red, ubiranje poreza, obavještanje pučanstva o odredbama Sabora i, po potrebi, o akcijama vezanim za obranu zemlje.⁴⁴

Sve je to jačalo apsolutističku vlast Josipa II te je godine 1785. podijelio područje Ugarske i Hrvatske na deset okružja, pri tome ne pridajući važnost povijesnim i političkim

⁴³ *Isto*, str. 57.

⁴⁴ *Isto*, str. 60-61.

granicama. Hrvatsko-slavonske županije uključene su u zagrebačko i pečuško okružje i brojile su jedanaest županija, sedam hrvatskih i četiri ugarske. Pet hrvatskih županija: Modruška, Zagrebačka, Varaždinska, Križevačka i Požeška u zagrebačkom su okružju, a preostale dvije slavonske županije, Virovitička i Srijemska, u pečuškom su okružju. Godine 1786. car Josip ukinuo je severinsku županiju.⁴⁵

Županijske se skupštine nisu sastajale, izbor službenika bio je suspendiran, a veliki župan djelovao je samo kao predstojnik županijskog ureda, koji je bio podređen predstojniku okruga. Umjesto Županijskog sudbenog stola bio je ustanovljen Subalterni sud (*Iudicium subalternum*) koji je bio zajednički za prostor svih triju županija. Sjedište mu je bilo u Osijeku, a bio je mjerodavan u istim predmetima kao i Županijski sudbeni stol.

Županije su bile podijeljene na manje teritorijalne cjeline - kotareve (*processus*), kotarevi na okružja (*districtus*), a okružja na sučije (*iudicatus*). Kao i županijske, i kotarske su granice također bile određene granicama posjeda. Tako je Požeška županija bila podijeljena na Požeški i Pakrački kotar, Virovitička se županija sastojala od Virovitičkog, Voćinskog, Našičkog, Valpovačkog, Osječkog i Đakovačkog kotara, dok je Srijemska županija bila podijeljena na Rumski, Iločki i Vukovarski kotar.⁴⁶

Okružja su podčinjena Ugarskom namjesničkom vijeću. Car je donosio propise i svojom apsolutističkom vlašću dokinuo je županijski sustav u Hrvatskoj i Slavoniji. To je značilo prekid županijske uprave i samouprave od 1785. do 1790. Time počinje razaranje Hrvatske koje će se ponoviti u više navrata u 19. stoljeću. Takva nastojanja naišla su na snažan otpor u Hrvatskoj i Slavoniji koji se posebno afirmira u vrijeme hrvatskog narodnog preporoda.

Careve reforme nisu zaobišle ni sustav Vojne granice. Sustavnom militarizacijom uprave u Vojnoj granici, zapovjedno osoblje bilo je preopterećeno da nije moglo svladati brojne upravne i vojne dužnosti. Da bi otklonio te poteškoće, car Josip II odlučio je uvesti samostalna tijela uprave, izravno odvojena od vojnih poslova pa je godine 1787. izvršena nova reorganizacija kojom je uveden *Kanton-sustav*. Uprava je odvojena od vojnih poslova, a regimente su postale isključivo vojne jedinice. Novo teritorijalno - upravno područje bio je *kanton*.

Osnovu novog, tzv. kantonalnog ustroja, predstavljala je iznimna briga za obradu zemlje. Da bi se dobilo pouzdane pokazatelje za razrez poreza na zemljište, car Josip II

⁴⁵ Čulinović, Ferdo. *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. stoljeća*. Zagreb, 1953., str. 22.

⁴⁶ Slukan-Altić, Mirela. *Kartografski izvori za povijest upravno-teritorijalnog ustroja istočne Hrvatske*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje 6 (2001), str. 238.

pokrenuo je u veljači 1786. provođenje zemljišne izmjere Vojne granice. Dvorsko ratno vijeće imenovalo je povjerenstvo koje je s drugim podpovjerenstvima i stručnim suradnicima načinilo zemljišnu izmjeru Vojne granice. Car nije računao s tim da to područje donosi neki prihod u državni proračun, ali se zanosio fiziokratskim idejama da porezi na zemlju i drugi prihodi vojnog fonda, pokrivaju sve vojne troškove.

Zadaće novoustrojene kantonalne uprave bile su opsežne i propisane do potankosti. Pukovnijski ustroj zadržan je u vojnim poslovima, a ingerencije vojne uprave prepuštene su djelokrugu civilnih poslova. Na čelo kantonalne uprave postavljen je upravni časnik (u pravilu satnik ili bojnik). Kanton se dijelio na četiri kantonalna distrikta (s vlastitom upravom), a svaki se distrikt sastojao od sela triju satnijskih okruga. Međutim, taj sustav nije bio održiv zbog loše koordinacije u kantonalnoj službi. Doveo je do nesuglasica između zapovjednika regimenti i zapovjednika kantona te je dekretom od 1. studenog 1800. raspuštena civilna uprava, nakon čega je ponovno uvedena jedinstvena vojna uprava. Ukidanjem „kantonalnog“ sustava nije se ništa bitno izmijenilo. Graničarska uprava ostala je i dalje isključivo u rukama graničarskih komandanata, dok je čitava Vojna granica predstavljala centralistički organizirano posebno područje podvrgnuto neposredno dvoru.

Kako bi se ograničila samovolja vojne uprave objavljen je 1807. *Graničarski temeljni zakon (Osnovni zakon o Vojnoj granici)* koji je propisao službu, obveze, prava i posjede graničara. Zakon je ukinut godine 1848.

Od nekadašnje kantonalne uprave preostalo je samo 14 upravnih funkcija, ali su i one izravno podređene vojnim zapovjednicima pukovnija i satnija. Nakon toga je u Vojnoj granici civilna uprava dobila samo sporedno značenje. Taj status kasnije joj je potvrdio i *Osnovni graničarski zakon* iz 1850. koji je zapovjedništvu pukovnije od pet odjeljenja namijenio četiri za uređenje vojnih, a samo jedno za uređenje civilnih poslova dok je glavnom zapovjedništvu udijelio osam, od kojih se sedam bavilo vojnim, a samo jedno civilnim poslovima. Vojne su vlasti zadržale apsolutnu vlast sve do potpunog razvojačenja Vojne granice 1881.

Sve reforme koje je uveo Josip II bile su na snazi do godine 1790.⁴⁷ Nakon što se 1789. razbolio, shrvan bolešću te poteškoćama u unutrašnjoj i vanjskoj politici počeo je dokidati svoje reforme. Poslije duge i teške bolesti car Josip II umro je u Beču. 22. veljače 1790.

Nakon smrti Josipa II, ukinuta je upravna podjela Habsburške Monarhije na deset distrikata pa je u čitavoj Ugarskoj uspostavljena stara županijska podjela. Županije su vraćene

⁴⁷ Potrebić, Filip. Županije u Slavoniji i Hrvatskoj u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća. U: *Hrvatske županije kroz stoljeća* (grupa autora). Zagreb, 1996., str. 58.

u svojim starim opsezima i granicama koje su imale do 1785. Ono što je nepovoljno za Hrvatsku i nakon 1790. jest njezino podčinjavanje Ugarskom namjesničkom vijeću, što će se posebno osjećati u Slavoniji.⁴⁸

Unatoč brojnim slabostima, zamjerkama i prijedlozima da se ukine, kantonalni je sustav preživljavao i poslije smrti Josipa II. Car Leopold II također je bio protiv ukidanja kantonalnog sustava, ali se zalagao za njegovo temeljitije reformiranje.

6.2. POLOŽAJ ŽUPANIJA OD 1790. DO 1848.

U razdoblju nakon smrti Josipa II do narodnog pokreta 1848., Ugarska sve jače izražava svoja presizanja na to područje. Nasljednik Josipa II, car Leopold II (1790. – 1792.) u proglasu hrvatskim i ugarskim staležima obećava da će im vratiti sva njihova prava i slobostine što im daju ustav i zakoni. Već u doba prosvjetiteljstva i u Ugarskoj i u Hrvatskoj počela se buditi narodna svijest, što će biti osnova i kasnijem narodnom preporodu. U tome su Mađari išli puno dalje od Hrvata. Oni su se možebitnim pokušajima germanizacije jasno usprotivili idejom o samostalnoj mađarskoj državi koja ne može stati na Dravi, već se mora protegnuti od Karpata do Jadranskog mora.⁴⁹

Zagrebački veliki župan Nikola Škrlec na sjednici velike skupštine Zagrebačke županije 2. ožujka 1790. predložio je kao protutežu centralističkoj vlasti da se Hrvatska „nerazrješivom vezom sjedini s Ugarskom“. Hrvatski sabor koji se sastao 12. svibnja iste godine donosi zaključak da se za Hrvatsku i Ugarsku osnuje zajednička vlada, Ugarsko namjesničko vijeće, naglašavajući pri tome da ona treba budno paziti da se ništa ne dogodi što bi bilo u opreci s ustavom i zakonima Ugarske i Hrvatske. Osnivanjem zajedničke vlade Hrvatskom je saboru oduzeta pravna funkcija, no Sabor je takav položaj prihvatio kao privremeno rješenje dok se Hrvatskoj ne vrati područje pod mletačkom i turskom vlašću. Pravo na vlastiti teritorij i vlastitu upravu s poštivanjem prava Hrvatske sabor je istaknuo i u uputi izraženoj za hrvatske izaslanike na Ugarski sabor u Budimu. Izaslanicima je naloženo da se u općejavnim poslovima imaju pokoravati većini glasova, ali ipak tako da time ne budu povrijeđena posebna prava Kraljevine Hrvatske.

⁴⁸ Dekretom iz 1779. Marija Terezija je ukinula kraljevsko vijeće i njegove poslove prenijela na *Ugarsko namjesničko vijeće*, a ne na Hrvatski sabor, iako su Hrvati to željeli. Od tog vremena do 1848. Hrvatska se, zajedno s tri županije u Slavoniji, smatra sastavnim dijelom Ugarske. Ovom naredbom carice Marije Terezije Hrvatska je po prvi puta iza stoljeća zajedničkog života s Mađarima neustavnim putem podvrgnuta Ugarskoj i njezinoj vladi.

⁴⁹ Šišić, Ferdo. *Pregled povijesti hrvatskog naroda*. Zagreb, 1975., str. 382.: "Kao što ima samo jedan bog i jedan kralj, tako treba da bude samo jedna država, jedan narod i jedan jezik od Karpata do Adrije."

Premda se Ugarska zajedno sa Hrvatskom usprotivila centralističkoj vlasti Beča, na saboru u Budimu je započeo proces koji će trajati sve do 1848., a u kojemu je Ugarska htjela nametnuti Hrvatskoj ono protiv čega su njezini staleži ustajali u doba prosvijećenog apsolutizma. Ideja o jednoj Ugarskoj od Karpata do Jadrana provodila se na dvije razine. Ponajprije, Mađari su htjeli uvesti mađarski jezik u saborske rasprave i dnevnik, a to će u kasnijem razdoblju nastojati proširiti i na druga područja javnoga života. Zatim, ugarski staleži iznose izričita teritorijalna presizanja na područje Donje Slavonije. Tome su se oštro usprotivili hrvatski izaslanici. Franjo Bedeković na Ugarskom saboru zastupa mišljenje svih hrvatskih predstavnika tvrdeći da Hrvatska ne može pristati na uvođenje mađarskog jezika kao službenog na saboru.⁵⁰ Na istome saboru pokrenuto je i pitanje položaja Slavonije.

Hrvatski su izaslanici prvotno polagali velike nade u taj sabor jer su očekivali da će Hrvatskoj biti vraćena sva prava. Međutim, on je bio početak jednog dugog razdoblja u kojem se pritisak Ugarske sve više osjećao kako s obzirom na uvođenje mađarskog jezika tako i s obzirom na sve snažniji politički utjecaj i na teritorijalna presizanja. Uvođenju mađarskog jezika Hrvati su se suprostavili zadržavanjem latinskog jezika kao službenoga. Političkim pak i teritorijalnim presizanjima trajno su pružili otpor, koji svoj završni izraz ima u Hrvatskom saboru 1848. kada se prekidaju državnopravne veze s Mađarskom.

Unatoč otporu hrvatskih staleža ipak je uveden mađarski kao neobvezan predmet u pučkim i srednjim školama u Hrvatskoj i Slavoniji, a Hrvatska se počela shvaćati u službenoj praksi u političkom životu kao sastavni dio Ugarske. Položaj je postao tim teži, jer je na čelu Ugarskog namjesničkog vijeća od 1790. do 1848. bio jedan nadvojvoda, koji je sebi prisvajao političku vlast, pored koje su ban i Hrvatski sabor gubili na značenju.⁵¹

Na Ugarskom saboru u Budimu 1807. izaslanik Pavao Nagy izrekao je misao koja odražava bit sukoba ugarskih i hrvatskih staleža u jezičnom pitanju: „Materinji jezik važniji je faktor od ustava i staleštva“ jer se podjarmljeni narod može osloboditi, ali propašću jezika propao je i narod.⁵² Razumljivo je stoga da se pitanje mađarskog jezika postavlja i na Ugarskom saboru godine 1825./1827. Hrvatski su staleži popustili i 10. rujna 1827. na saboru u Zagrebu donijeli zaključak da hrvatska mladež u svim školama obvezno uči mađarski jezik. Istodobno je, po prvi put nakon 1802., ponovno zatraženo sjedinjenje Dalmacije i Vojne

⁵⁰ Kolanović, Josip, Barbarić Josip, Ivanović, Jozo. *Državno-pravni položaj Slavonije i Srijema u dokumentima 1699-1848*. Fontes. Izvori za hrvatsku povijest 1 (1995), str. 19.: „jer je narod hrvatski korjenit kao i mađarski, a bila bi velika sramota kad bi s vremenom, izgubivši svoj (hrvatski) jezik, prestao biti kao zasebni narod i postao slugom Mađara.“

⁵¹ Šišić, Ferdo. *Pregled povijesti hrvatskog naroda*. Zagreb, 1975., str. 377 – 378.

⁵² *Isto*, str. 388.

granice s Hrvatskom, kao i da ubuduće tri slavonske županije plaćaju porez kao hrvatske jer pripadaju banskoj upravi.⁵³

Nakon 1790. godine hrvatsko plemstvo obnavlja djelatnost svojih institucija, obnavlja županije, ali uz prihvaćanje njihove ovisnosti o Ugarskom namjesničkom vijeću. Županije su od Ugarskog namjesničkog vijeća primale naloge mimo Sabora i bana, što je u mnogome ograničilo samostalnost Hrvatske. Stoga se samostalnost Sabora smanjila u prvoj polovici 19. stoljeća. Hrvatski je sabor zasjedao samo uoči i nakon zajedničkog Sabora, dajući instrukcije svojim poslanicima da proglase saborske zaključke koje je potvrdio vladar. Samo odluke Hrvatskog sabora koje bi potvrdio vladar postajale su zakonom.⁵⁴ Hrvatski poslanici u zajedničkom Saboru u Bratislavi branili su interese Hrvatske od mađarskih pretenzija. Izražavali su želju hrvatskog plemstva za očuvanje zasebnog političkog položaja, no ipak je tijekom dužeg vremena popustilo hrvatsko plemstvo mađarizatorskim pritiscima ugarskog plemstva.

Za požeškog velikog župana imenovan je grof Josip Erdödy de Monyorokerek, a izabrani su i novi županijski činovnici. Sloboda vijećanja županijskih skupština znatno je smanjena i daleko ispod njihove uloge u 18. stoljeću. Županijske skupštine birale su zastupnike za Požunski sabor, a neke županije su s istim zastupnicima zastupane i u Hrvatskom saboru.⁵⁵ Županijski sustav slabi tijekom prve polovice 19. stoljeća. Županije se isključivo bave administrativnim i sudbenim poslovima i njihov otpor mađarskim presizanjima nije bio izražen u dovoljnoj mjeri.

Svakako treba upozoriti na nejedinstvo hrvatskih županija glede odnosa prema Mađarskoj, što je u mnogome štetilo jedinstvu Hrvatske. Virovitička županija i njezini predstavnici bili su uz Mađare, dok je Požeška županija svoju djelatnost usmjerila na obranu domovine. Virovitički podžupan, Ivan pl. Salopek, želi Slavoniju odvojiti od Hrvatske, što je prihvatila i županijska skupština. Virovitička je županija svojim izaslanicima na Ugarski

⁵³ Kao odgovor na sve izraženije težnje Ugarske da se u Hrvatsku uvede mađarski jezik i proširi vlast Ugarskog namjesničkog vijeća, ograničavanjem vlasti hrvatskoga bana, iste te godine, 1830. u Zagrebu na latinskom jeziku, izdaje Josip Kušević knjižicu "De municipalibus iuribus et statutis regnorum Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae" ("O municipalnim pravima i statutima kraljevina Dalmacije, Hrvatske i Slavonije") u kojoj na temelju dokaza pokazuje da je Hrvatska uvijek imala svoj zaseban državnopravni položaj koji je bio nezavisan od Ugarske. Svoje tvrdnje potkrepljuje povijesnim izvorima, počevši od doseljenja Hrvata, zatim vrijeme vladavine hrvatskih narodnih vladara, zadržava se na tumačenju ugovora s Kolomanom (1102.) te niže događaje sve do svog vremena naglašavajući tu bitnu činjenicu hrvatske nezavisnosti. Kušević također brani upotrebu latinskog jezika u javnom životu Hrvatske kao jedno od njezinih municipalnih prava, no ipak je najbolje obilježje te samosvojnosti nalazio u njezinom posebnom "hrvatsko-slavensko-ilirskom" jeziku.

⁵⁴ Mijatović, Anđelko. *Ban Josip Jelačić*. Zagreb, 1990., str. 10.

⁵⁵ Potrebić, Filip. *Županije u Slavoniji i Hrvatskoj u 18. i prvoj polovici 19. stoljeća*. U: *Hrvatske županije kroz stoljeća* (grupa autora). Zagreb, 1996., str. 60.

sabor 1832. dala uputu, u kojoj osporava bansku vlast u Donjoj Slavoniji, ali i druga prava Kraljevine Hrvatske

Ugarska preziranja na Slavoniju posebno su se intenzivirala upravo 30-ih godina. Mađari su na Saboru u raspravama tvrdili da je „Hrvatska dio Ugarske, koja mora slušati svoju mater-zemlju“ i da nije nikakva „savezna kraljevina“. U tome su imali podršku i kod mađaronski usmjerenog dijela hrvatskog plemstva.

Na Ugarskom saboru od 1832. do 1836. ugarski staleži ističu svoje pretenzije za Donjom Slavonijom, najprije čisto formalno u pitanju „naziva Slavonije“, a zatim i otvoreno. Godine 1835. oni su iznijeli kralju razradak o urbarijalnim pitanjima u kojem predlažu da se iz urbarijalnih članaka izostavi poimeničan spomen Donje Slavonije s trima županijama (Požeškom, Virovitičkom i Srijemskom), i da se te županije navedu jednostavno u nizu iza ugarskih županija. Štoviše, donja kuća (staleška) u poruci gornjoj (velikaškoj) kući izrijekom je ustvrdila da rečene županije pripadaju Kraljevini Ugarskoj. To je bio povod da se pod zasjedanjem bana u Budimu sastala Hrvatska kraljevska konferencija 23., 24. i 28. veljače 1835. Ban je pozvao prisutne hrvatske staleže da donesu odluku hoće li se predstavkom zatražiti od kralja da uskrati svoje odobrenje tom izostavljanju poimenična spomena donjoslavonskih županija. Mišljenje članova Konferencije bilo je različito. U predstavi hrvatski su staleži podrobno iznijeli povijesno pravo Hrvatske na Donju Slavoniju i potkrijepili njenu podređenost banskoj vlasti. Donjoslavonske županije podređene su Ugarskom namjesničkom vijeću samo u poreznim i dijelom gospodarskim pitanjima, a u svemu ostalom u nadležnosti su Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Kralj je udovoljio zahtjevu hrvatskih staleža i tako je onemogućen još jedan pokušaj ugarskih staleža da se Slavonija i Srijem pridruže Ugarskoj. Nakon toga, sastao se 4. kolovoza 1836. godine Hrvatski sabor u Zagrebu te je izrijekom iznio kako je car potvrdio naziv Donje Slavonije, a time i municipalna prava Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te bansku vlast na Donju Slavoniju. Naziv Slavonije predmet je ponovnih rasprava na Hrvatskom i na Ugarskom saboru 1839.⁵⁶

Godine 1835. ugarski staleži zahtijevaju na zajedničkom Saboru da se u hrvatskim županijama (Križevačka, Varaždinska, Zagrebačka) u sve škole uvede mađarski jezik. Godine

⁵⁶ Kolanović, Josip, Barbarić Josip, Ivanović, Jozo. *Državno-pravni položaj Slavonije i Srijema u dokumentima 1699-1848*. Fontes. Izvori za hrvatsku povijest 1 (1995), str. 25.

1843. Mađari su zaključili da se za šest godina u Slavoniji (Požeška županija, Virovitička i Srijemska) i Primorju mora početi uredovati na mađarskom jeziku.⁵⁷

Hrvatski sabor, 24. travnja 1843., u uputi za izaslanike na Ugarski sabor ponovno u središte svojih rasprava stavlja prava Kraljevine i cjelovitost hrvatskih zemalja. Posebno su naglašena municipalna prava, ali i izričita obrana hrvatsko-slavonske narodnosti. Izričekom se zahtjeva da se u saborskim spisima uvijek navode tri županije i naziv Slavonija. Inzistira se da se Donjoj Slavoniji „iure postliminio“ vrata sva prava, pa i ona glede uređenja porezne osnove. Zaključeno je da se na izričit zahtjev bečkog Dvora izradi razradak u kojem će se iznijeti pravo Hrvatske na Slavoniju. Već navedeni saborski odbor iznio je opširan razradak ponovno dokazujući, na temelju povijesnih prava, trajnu municipalnu povezanost Slavonije s Hrvatskom.⁵⁸

Godine 1845. prvi je put točnije određen sastav staleškog sabora te su sudjelovanje na saboru imali banski uzvanici iz redova aristokracije i crkvenih veleposjednika, te zastupnici županija, gradova i kaptola. U rujnu 1845. hrvatski staleži u nekoliko saborskih zaključaka iznose cjelokupni državopravni program Hrvatske: traže reinkorporaciju Dalmacije, osnivanje zasebne zagrebačke nadbiskupije, kako bi se Hrvatska i u crkvenom pogledu osamostalila od Ugarske, zatim ponovno stvaranje zasebne hrvatske vlade obnavljanjem Hrvatsko-slavonskoga vijeća te osnivanjem zasebnog odjela u Beču pri Dvorskoj ugarskoj kancelariji, koji će biti nadležan isključivo za hrvatske poslove, a da u ustanovama i nadležtvima zajedničkim Ugarskoj i Hrvatskoj bude razmjern broj i Hrvata. Sve te zahtjeve obnavlja i Hrvatski sabor koji se sastao u listopadu 1847. U uputi hrvatskim izaslanicima na Ugarski sabor ponovno se traži očuvanje cjelovitosti i zasebnosti hrvatskih zemalja.⁵⁹

Hrvatski sabor godine 1848. dobiva značajke predstavničkog tijela. Svoje pravo na Donju Slavoniju hrvatski su staleži uporno branili na Hrvatskom i Ugarskom saboru. Zaključci Hrvatskog sabora 1848. kao i Hrvatsko-ugarska nagodba 1868. sankcionirali su pravo Hrvatske na Slavoniju i Srijem. Ukidanjem Vojne granice 1881. Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji pridruženi su oni krajevi koji su bili pod vojnom upravom.

⁵⁷ Mijatović, Anđelko. *Ban Josip Jelačić*. Zagreb, 1990., str. 10.

⁵⁸ Kolanović, Josip, Barbarić Josip, Ivanović, Jozo. *Državno-pravni položaj Slavonije i Srijema u dokumentima 1699-1848*. Fontes. Izvori za hrvatsku povijest 1 (1995), str. 26.

⁵⁹ *Isto*, str. 27.

7. RAZDOBLJE OD 1848. DO 1918.

7.1. ŽUPANIJSKI SUSTAV TIJEKOM ZBIVANJA 1848./9.

Revolucionarna zbivanja godine 1848. omogućila su svim društvenim slojevima da izraze svoje želje. Narodna zahtijevanja pokazala su da je na samom početku narodnog pokreta izražena zajednička želja građanstva i ostalih društvenih slojeva. Traženo je ostvarivanje građanskih sloboda i ukidanje feudalnih odnosa koji su kočili gospodarski i društveni razvitak. Siromašni društveni slojevi nisu se zadovoljavali proklamiranjem sloboda i jednakosti, već su tražili rješenje društvenih pitanja. Pretežno su oni kojima je prijeto razvlaštenje ukidanjem urbarijalnih i drugih prava potražili rješenje u podržavanju ugarskih interesa, posebice u slavonskim županijama, šireći protunarodnu propagandu i boreći se protiv osamostaljenja i ujedinjenja Hrvatske i Slavonije u odnosu prema Ugarskoj. Vidjeli su jedini izlaz u pomirenju s Mađarima. U tu grupu nezadovoljnih obično su se uključivali u znatnom broju županijski činovnici, posebice slavonskih županija, a razlike su postojale od županije do županije. Njihovo oslanjanje na Mađare i domaće mađarone značilo je ostvarivanje njihovih interesa.

Proces osamostaljenja i ujedinjenja hrvatskih područja pod vodstvom bana Josipa Jelačića i Hrvatskog sabora podržavala je većina županijskih uprava, a znatnije mu se suprotstavljaju uprave Virovitičke i Srijemske županije. Taj proces zaustavljen je Oktroiranim ustavom 4. ožujka 1849., pod carem Franjom Josipom I, što je utjecalo i na daljnju orijentaciju i djelovanje županijskog sustava. Nadležne institucije uprave za Slavoniju su u Beču Carevinsko vijeće (14. travnja 1851. – 20. listopada 1851. g.) – Odsjek za Hrvatsku i Slavoniju, te u Zagrebu Banska vlada (12. lipnja 1850. – 30. travnja 1854. g.). Samostalnost županijske uprave sveden je na minimum.

U županijskom sustav odlučujuću su ulogu imali plemići, no dolazi do pretvorbe te županije prestaju postojati kao teritorijalne zajednice plemića, a postaju teritorijalno upravno-političke zajednice koje predstavljaju sve društvene slojeve. Sve do 1848. svi viši činovnici županija bili su iz plemićkih obitelji i morali su dokazati plemstvo ako su željeli ostati u županijskoj službi. Od 1845. u županijskoj se upravi postupno pojavljuje sve više činovnika neplemića, a osobito poslije 1848., kada nije za županijsku čast i županijske činovnike bilo presudno podrijetlo ili plemićka titula.

Potkraj svibnja 1848. birani su u Hrvatski sabor predstavnici županija, graničarskih pukovnija i slobodnih kraljevskih gradova. Predstavnici plemstva i crkve ući će u Sabor na osnovi svoga društvenog položaja, dok su narodni zastupnici birani na neizravan način. Županije su birale svoje zastupnike u Hrvatski sabor na temelju potvrđenih pravila za svaki kotar po jednog zastupnika.

Godine 1848. Slavoniju čine tri županije – Virovitička, Srijemska i Požeška. Te tri slavonske županije bile su odvojene od triju hrvatskih županija (Zagrebačke, Križevačke, Varaždinske) đurđevačko-križevačkom pukovnijom. Iste je godine kulminirao i srpski pokret, razvijen na prostoru južne Ugarske (Baranja, Bačka i Banat) te u Srijemskoj županiji. Na sljedećoj skupštini koja je održana u Srijemskim Karlovcima 13. i 15. svibnja 1848. donesen je zaključak o proglašenju Vojvodine Srpske. Proglašenjem Srpske Vojvodine, 1. srpnja 1848. u Srijemskim Karlovcima, nastupile su nove promjene. Pristankom Hrvatskog sabora i bana Jelačića, Srpskoj je Vojvodini pripojen istočni dio Srijemske županije: kotarevi Ilok, Ruma i Irig. Hrvatski sabor i ban time su željeli učvrstiti savez Hrvata i Srba u sukobu sa zajedničkim neprijateljem Mađarima. Teritorijalna promjenama na štetu te slavonske županije imala je dalekosežne posljedice na odnose između Hrvata i Srba, posebice nakon Drugog svjetskog rata. Razgraničenje između Srpske Vojvodine i Hrvatske 1849. godine se s današnjom granicom između Republike Hrvatske i Republike Srbije. Nakon izdvajanja triju srijemskih kotara, raspala se Srijemska županija te je Vukovarski kotar pripojen Virovitičkoj županiji. Tako je Slavonija na kratko vrijeme svedena na samo dvije županije. Srijemska županija bit će obnovljena nakon vraćanja ustavnog stanja 1860., kada je ukinuta Srpska Vojvodina, a time su vraćeni i srijemski kotari u obnovljenu županiju.⁶⁰

Početak prosinca 1848. okupljene su sve hrvatske zemlje i pokrajine, osim Istre i Baranje, ali nisu sve činile hrvatski županijski sustav. Izvan županijskog sustava ostale su Dalmacija i Vojna granica, iako su graničarski predstavnici sudjelovali u radu Hrvatskog sabora.

⁶⁰ Slukan-Altić, Mirela. *Kartografski izvori za povijest upravno-teritorijalnog ustroja istočne Hrvatske*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje 6 (2001), str. 239 – 240.

7.2. APSOLUTISTIČKE PROMJENE U UPRAVNO-TERITORIJALNOM USTROJU 1850. – 1854. I OBNOVA SLAVONSKIH ŽUPANIJA

Poslije sloma revolucije 1848./9. politička prošlost Slavonije stoji u najužoj vezi sa zbivanjima u ostalim dijelovima Hrvatske. Dvostruka ekonomska i politička podjarmljenost kako od strane Austrije, tako i od strane Ugarske stvaranjem dvojne monarhije 1867. (Austro-ugarska nagodba) predstavlja osnovnu političku komponentu koja traje do propasti Austro-ugarske monarhije godine 1918.

Tijekom zbivanja 1848./9. nastale su promjene unutarnjih i vanjskih granica Hrvatske. Pripojeno je Međimurje, Rijeka s okolicom, dok su izgubljena tri srijemska kotara (Irig, Ilok, Ruma). Ban Josip Jelačić do kraja 1848. upravljao je Dalmacijom, Bokom kotorskom, Vojnom granicom, civilnom Hrvatskom i Slavonijom.

Pobjeda Beča nad mađarskim revolucionarnim pokretom donijela je uvođenje neoapsolutizma i novu organizaciju uprave (12. lipnja 1850.). U razdoblju od 1850. do 1854. radi centralizacije vlasti provedene su dvije županijske reforme. Godine 1850. donosi se naredba o ustroju Hrvatske i Slavonije u okviru koje je Slavonija podijeljena na dvije županije – Požešku i Osječku, odnosno preimenovana Virovitička županija prema svom sjedištu (imala je prostorni opseg i granice nekadašnje Virovitičke uključujući i Vukovarski okrug). U sklopu ovih županijskih reformi, 16. srpnja iste godine, ban Josip Jelačić bio je primoran raspustiti dotadašnje velike i male plemićke županijske skupštine koje su pružale otpor kralju i njegovim naredbama kada su ih smatrale štetnim za županije.⁶¹ Njihove upravne ovlasti bile su predane velikim županima, a pravni poslovi novoosnovanim sudovima.

Na čelu županija 1850. nalaze se carsko-kraljevski veliki župani, a na čelu kotara u županijama su carsko-kraljevski podžupani. Velike župane imenovao je car i u biti su bili počinjeni vladaru u Beču.

Već 1854. donesena je nova Uredba o političkom i sudbenom ustrojstvu Hrvatske i Slavonije. U duhu tzv. modernizacije, a zapravo u službi novog austrijskog apsolutizma i germanizacije, 1854. godine Banska vlada u Zagrebu pretvorena je u Carsko i kraljevsko namjesništvo. Županije se sada dijele na vanjske i gradske kotare. Kraljevina Hrvatska i Slavonija podijeljene su na šest županija: Zagrebačku, Varaždinsku, Križevačku, Riječku, Požešku i Osječku. Također, došlo je i do manjih promjena prostora nekih županija. Osječkoj

⁶¹ Beuc, Ivan. *Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*. Zagreb, 1985, str. 263. – Od tada su veliki župan i ban Josip Jelačić bili carski činovnici koji su morali provoditi naloge bečke uprave.

županiji pripojen je, raspadom Srijemske županije, vukovarski kotar. Osijek je postao sjedište županije. Zagrebačka županija izgubila je Gorski kotar, koji je pripojen Riječkoj županiji, dok je Varaždinskoj županiji pripojeno Međimurje – čakovečki kotar. Tri godine poslije bio je određen broj kotareva za svaku županiju: Osječka županija imala je pet vanjskih kotareva (Osječki, Valpovački, Donjomiholjački, Našički, Đakovački i Vukovarski) i jedan gradski kotar (grad Osijek), a Požeška je županija imala sedam vanjskih kotareva (Virovitički, Slatinski, Voćinski, Daruvarski, Pakrački, Požeški, Kutjevački) i jedan gradski kotar (grad Požega). Status slobodnog i kraljevskog grada imao je samo Osijek.⁶²

Prikazani ustroj zadržao se sve do 1861. kada dolazi do obnove županijskog sustava u okviru koje se županijama vraća njihova samouprava. Do promjena dolazi u teritorijalnom smislu. Iločki, Iriški i Rumski kotar vraćen je u sastav Slavonije nakon čega je obnovljena Srijemska županija sa sjedištem u Vukovaru u granicama prije 1848. Osječka županija ponovno se zvala Virovitičkom županijom iako joj je sjedište ostalo u Osijeku. Obnovljena je i Križevačka županija u svojim granicama iz 1848. Obnovom Križevačke, smanjio se opseg Zagrebačke županije za Moslavački kotar koji je pripojen Požeškoj, odnosno za Vrbovački kotar koji je pripojen Križevačkoj županiji. Županije su se dijelile na okružja, a okružja na kotareve.

Na njihovu je čelu bio veliki župan te prvi i drugi podžupan. Članovi županijskog poglavarstva i činovništva, kao i način biranja činovništva (na županijskim skupštinama) nisu se znatnije promijenili u odnosu na razdoblje do 1848. Osim toga, županije su ponovo imale upravnu i sudsku funkciju.

Takvo je uređenje bilo privremeno. Nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. ponovo dolazi do reforme upravno-teritorijalnog ustroja te su već 1870. uslijedile nove promjene u uređenju županija.

Konačno, u Hrvatsko-ugarskoj nagodbi uređeno je i pitanje cjelokupnosti kraljevina Hrvatske i Slavonije tako da je Nagodbom utvrđeno da „Kraljevina Ugarska priznaje zemljišnu cjelokupnost kraljevina Hrvatske i Slavonije“. Nadalje, određuje se „da se onaj dio Vojne granice, koji ka kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji spada, skupa sa vojnim graničarskim komunitetima sjedini sa pomenutim kraljevinama“ te će se ujedno zahtijevati „da se Dalmacija pridruži kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji“. U skladu s tim odlukama utvrđuje se i položaj kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. U sastavu Kraljevine

⁶² Pavličević, Dragutin. Županije u Slavoniji i Hrvatskoj u prijelaznom razdoblju od 1848. do 1881. U: *Hrvatske županije kroz stoljeća* (grupa autora). Zagreb, 1996., str. 79 – 80.

Hrvatske u Hrvatsko-ugarskoj nagodbi navedene su sve županije, uključujući i Srijemsku koja se prostirala do Zemuna, te graničarske pukovnije i napokon „sadašnja Dalmacije“

Ukidanjem Vojne granice 1881. Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji pridruženi su i oni dijelovi koji su bili pod vojnom upravom. Godine 1871. ukinuta je Varaždinska granica, a njezine pukovnije – Križevačka i Đurđevačka 1881., čime je nestao „graničarski klin“ koji je stoljećima dijelio Hrvatsku i Slavoniju. Na razvojačenom području Varaždinske granice osnovana je nova – Bjelovarska županija sa sjedištem u Bjelovaru. Razvojačen je i grad Senj, vojni Sisak te Žumberak.

Do kraja postojanja županija 1922. provedene su još čak tri reforme. Uglavnom su županije djelovale kao samoupravna tijela, osim od 1874. do 1886., kada su županije bile isključivo upravna tijela. Zadržana je podjela na osam županija, ali je uvedena njihova podjela na podžupanije (umjesto na kotareve, što je bila njihova osnovna teritorijalna podjela u drugim razdobljima). Tako je Virovitička županija bila podijeljena na tri (Osiječku, Đakovačku i Virovitičku), a Požeška (Požešku i Pakračku) i Srijemska (Vukovarska i Rumska) na dvije podžupanije.

Godine 1881. sjedinjenjem vojne Hrvatske i Slavonije s Hrvatskom stvara se novi upravno-teritorijalni ustroj. Od Požeške županije odvojen je kotar Kutina i dodijeljen Bjelovarsko-križevačkoj, dok je Požeška dobila Gradišku i dio Brodske pukovnije. Istočni dio Brodske pukovnije, kotari Vinkovci i Županja pripojeni su Srijemskoj županiji kao i čitava Petrovaradinska pukovnija. Prostorni opseg i granice županija oblikovanih 1881. dobrim se dijelom poklapaju s prirodnim cjelinama Slavonije u kojoj je Požeška županija pokrivala područje slavonske Posavine s Požeškom kotlinom, Virovitička slavonsku Podravinu, pridravsku nizinu Osijeka i đakovački kraj, dok je Srijemska županija obuhvaćala prirodnu cjelinu Srijema. Takav županijski ustroj zadržao se do godine 1918.⁶³

Županije su kao upravne jedinice bile ukinute odredbama Vidovdanskog ustava (28. lipnja 1921.) i Uredbom o podjeli zemlje na „oblasti“ (28. travnja 1922.) koja je provedena dvije godine poslije.

Gradivo koje se čuva u arhivima slavonskih županija dragocjen je izvor za proučavanje slavonske povijesti na temelju kojeg se može u cijelosti rekonstruirati djelovanje upravnih i sudbenih institucija na prijelazu iz feudalnog doba u moderno razdoblje diobe

⁶³ Slukan-Altić, Mirela. *Kartografski izvori za povijest upravno-teritorijalnog ustroja istočne Hrvatske*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje 6 (2001), str. 241 – 242.

vlasti. Dakako, građa slavonskih županija ponajbolje svjedoči o životu i sudbini „običnog“ čovjeka, o njegovu društvenom i materijalnom statusu.⁶⁴

7.3. VOJNA GRANICA U RAZDOBLJU OD 1848. DO INKOROPRACIJE S HRVATSKOM 1881.

Prvi pokušaj integriranja cjelokupnog hrvatskog teritorija pod ovlast Hrvatskog sabora počeo je 1848., ali tada još uvijek nisu bili zreli uvjeti za takvo što. U Hrvatskoj je još prevladavao feudalni sustav, ali ne i u Vojnoj granici (što će biti olakšavajući element pri njezinu konačnom integriranju u hrvatski teritorij), građansko društvo nije bilo formirano, zakonska regulativa bila je siromašna, granica Austrijske Carevine prema Osmanskom Carstvu još je bila nesigurna, a u pitanju je bio još niz ostalih političkih i gospodarskih okolnosti.

Godine 1848. donijet je „*Graničarski ustav*“, koji je trebao zamijeniti *Osnovni graničarski zakon* iz 1807., a 1849. izdaje se „*Graničarska osnova*“ kojom su se proširile ingerencije Banskog vijeća na Vojnu granicu, a graničarima omogućilo prvi put biranje predstavnika u Hrvatskom saboru. Početni pozitivni uzlet rješavanja vojno-graničarskog problema bio je vremenski kratak, jer je donošenjem „Oktroiranog ustava“ 4. ožujka 1849. (u Hrvatskoj proglašen 4. rujna) Vojna granica podređena izvršnoj vlasti cara.⁶⁵

Zbivanja 1848./9. pokazala su da je Vojna granica kao institucija stvorena za obranu od Osmanlija, zadržana i nakon prestanka te opasnosti uz daljnje jačanje vojnog potencijala u 18. i 19. stoljeću. Iako je Vojna granica tražila priključenje Hrvatskoj, Monarhija i dalje želi održati te je 1850. donijela novi *Graničarski temeljni zakon* koji je samo djelomično poboljšao položaj graničara. Tim je zakonom završena organizacija Vojne granice sa svim dijelovima uprave kakvu su imale zapadnoeuropske države (nazvana još Vojnička država – *Soldatenland*). Graničari nisu bili zadovoljni ni tim zakonom.

Potkraj šezdesetih godina, pod Bachovim apsolutizmom, proces ukidanja Vojne granice i njezino pripojenje civilnoj Hrvatskoj dobio je pojačan intenzitet. Vojni krugovi, kao najjača kočnica tom procesu, uvidjeli su da vojno ustrojstvo neće još dugo opstati. Samo pripojenje nije bio jednostavan čin koji se mogao riješiti jednim dekretom, jer je trebalo

⁶⁴ Dobrica, Ladislav. *Arhivska građa i institucije slavonskih županija. // Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije* (2009.), Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, str. 183.

⁶⁵ Landeka, Marko. *Zakonodavstvo u Vojnoj granici od 1871. do 1881. godine*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje 6 (2001), str. 234.

riješiti niz praktičnih zakonskih problema: promjene strukture sudova, školstva, uvođenja civilne uprave, promjene vojne strukture itd. Zbog velikog bogatstva slavonskih šuma i njihove eksploatacije, najveći je problem bio gospodarstvo, pa se Ugarska sve više protivila jednostavnom i jednostranom pripojenju Vojne granice Hrvatskoj i na svaki način kočila taj proces. Vojska je, također, vršila agitaciju među stanovništvom protiv ukidanja Vojne granice.

Razdoblje od 1871. do 1881. možemo uzeti kao vremenski period u kojem se najintenzivnije razvija proces ukidanja Vojne granice. Godine 1871. počeo se stvarati legislativni okvir za uvođenje civilnih institucija vlasti u Vojnoj granici, što svakako govori da je postalo jasno kako se približava trenutak ukidanja Vojne granice i da su toga bile svjesne i vlasti u Beču, Budimpešti i Zagrebu. Zagreb je samo nastojao da do tog procesa što prije dođe i da se on što prije privede kraju.

Svoj završni oblik Vojna je granica dobila u razdoblju od sredine 19. stoljeća do 1873. Proglasom (Manifestom) kralja „Našim graničarom“ od 8. kolovoza 1873. ukinuta je stoljetna Vojna granica. Sam Proglas o ukidanju Vojne granice nije značio i njezin kraj, jer generali su i dalje upravljali skoro polovicom sjevernog dijela Hrvatske, premda su njihove ovlasti smanjene i uokvirene zakonskom regulativom. Unatoč jakim otporima bio je to početak reformi ili, bolje rečeno, početak kraja Vojne granice. Još će proći osam godina do potpunog prestanka postojanja Vojne granice.

Godine 1873. razvojačene su sve graničarske regimente i tada je uvedena, na cijelo područje, posebna civilna uprava. Pripajanjem Hrvatsko-slavonske vojne granice Banskog Hrvatskoj pristupilo se njenom konačnom razvojačenju. Hrvatsko-slavonska vojna granica konačno je, 15. lipnja 1881. carskim proglasom, spojena s Banskom Hrvatskom, a 1. kolovoza iste godine Vojna je granica izašla iz nadležnosti Ministarstva rata, odnosno vraćena je civilnoj upravi Kraljevine Hrvatske te je na taj način prevladan teritorijalni diskontinuitet Hrvatske. Time u Slavoniji u uredovnom poslovanju prestaje upotreba naslova *carski i kraljevski*, a počinje se upotrebljavati samo naslov *kraljevski*. Umjesto monarhijskog dvoglavog orla, kao grb ulazi u upotrebu grb Trojednog kraljevstva. Najveći vojni logor na svijetu, koji je u jednom dijelu Hrvatske stvorio društvo koje se po mnogo čemu razlikovalo od društva u matici-zemlji, time je konačno prestao postojati.

8. ZAKLJUČAK

„Usljed povjestnih događaja povjeriše Vam Moji uzvišeni predje stražu na južnih medjah austrijsko-ugarske monarkije, oslanjajuć se prosvietljenim pouzdanjem na Vaše junačke krieposti, na Vašu neutrudivu budnoću i zadovoljstvo, i na Vašu požrtvovnost, koja je upravo nasliednom postala. Vi ste tu zadaću tečajem viekova odanošću obavljali. Vaš cesar i kralj hvali Vam na tom!“⁶⁶

car Franjo Josip I.

Slavonija kao najnaseljenija i ekonomsko-politički jedinstvena cjelina u sklopu feudalne ugarsko-hrvatske državne zajednice, obuhvaćala je teritorijalnu cjelinu zapadnog peripanonskog prostora između graničnog pojasa starog Gvozda i Drave te dio istočnopanonskog prostora sa Srijemom i Baranjom. Prodor Turaka u prostor Slavonije do crte Kloštar-Rača-Čazma promijenit će prostorni pojam Slavonije. Tijekom stogodišnjeg rata sa Turcima Slavonija je izgubila znatan dio svoga teritorija koji je sveden na „ostatke ostataka“ koji su činili njezin sjeverozapadni dio sa Zagrebačkom, Varaždinskom i dijelom Križevačke županije.

Županijski sustav je već od srednjeg vijeka bio okosnicom upravnog i teritorijalnog ustroja u Slavoniji. Županije su predstavljale teritorijalne upravno-sudske jedinice državne vlasti kojima je na čelu bio župan. Kako je u početnoj fazi razvoja čitava Slavonija bila u posjedu kralja, upravno-teritorijalne jedinice dobivaju naziv kraljevske županije. Kada se govori o broju i granicama slavonskih županija u razdoblju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka, potrebno je naglasiti kako broj i prostorni obuhvat županija nije bio stalan.

Najstariji trag županija, odnosno njihovih župana, u ispravama je s kraja 12. i početka 13. stoljeća. U to se doba u Slavoniji spominju Križevačka, Virovitička, Požeška, Srijemska, Vukovska i Baranjska županija. Od kraja 14. stoljeća te su županije sve češće bile izložene provalama osmanlijskih četa. Sustav županija dominantan je oblik strukturiranja državne

⁶⁶ Alexander Buczynski. *Gradovi Vojne krajine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest 2, 1997.; prema: Franjo Josip I. Habsburg, „Manifest Mojim Krajišnikom hrvatsko-slovenskoga krajiškoga područja“, *Obzor*, 11./1881., br. 162., str. 1.

vlasti sve do prodora Turaka kada je područje Slavonije uklopljeno u osmanski sustav sandžaka.

U 15. stoljeću Požeška, Vukovska i Srijemska županija nalaze se pod upravom mačvanskih banova, a nakon toga pod upravom kapetana beogradske tvrđave, tako da je Slavoniju u tom razdoblju činilo samo četiri županije: Zagrebačka, Varaždinska, Križevačka i Virovitička.

Tijekom stogodišnjeg rata s Osmalijama, u prvoj polovici 16. stoljeća, srednjovjekovne županije prestaju postojati te se integriraju u sastav Osmanskog Carstva. Nakon Mohačke bitke 1526. pod vlast Osmanlija najprije dolaze Vukovska i Srijemska županija, na čijem se području ustrojila nova upravna jedinica – Srijemski sandžak. Požeška županija pod Turke je pala 1537. te je osnovan Požeški sandžak. Virovitica je bila osvojena 1552. i pripojena Požeškom sandžaku.

Vlast Osmanlija održala se u Slavoniji sto i pedeset godina. Poslije velikog rata za oslobođenje od Turaka (1683. – 1699.) Hrvatska je bila primorana braniti svoje povijesno pravo na istočnu Slavoniju i zapadni Srijem. Obrana tog prava tekla je u nekoliko faza. Godine 1732. civilni dio Slavonije podijeljen je na četiri distrikta: Virovitica, Valpovo, Požega i Osijek. Nakon rata za oslobođenje i sklopljenog mira u Karlovcima (1699.) i Požarevcu (1718.), prošlo je gotovo pola stoljeća kada je konačno 1745. Marija Terezija donjoslavonske županije (Požešku, Virovitičku i Srijemsku), izuzev Vojne granice, pravno pridružila Hrvatskoj.

Godine 1747. započinje preuređenje ustroja Vojne granice kojim su ukinute dotadašnje kapetanije, te su osnovane Brodska, Gradiška i Petrovaradinska pukovnija, kao dio Slavonske vojne granice. Tako je izvršen novi teritorijalni ustroj civilnog i vojnog dijela Slavonije koji se neće značajnije mijenjati sve do 1881. godine, izuzimajući manje promjene u vrijeme Josipa II.

U sklopu administrativnih reformi Josipa II u razdoblju od 1785. do 1790. dokinuta je županijska uprava i samouprava, pa županije ostaju isključivo administrativno-teritorijalne jedinice. Dokidanjem županijskih skupština županije su postale potpuno ovisne o vladaru gubeći tako bilo kakav utjecaj u donošenju odluka. Područje Ugarske i Hrvatske podijeljeno je na 10 okružja. Najveći dio hrvatsko-slavonskih županija uključene su u Zagrebačko okružje (severinska, zagrebačka, varaždinska, križevačka i požeška), dok su dvije slavonske županije, virovitička i srijemska, pripale Pečuškom okružju.

Nakon smrti Josipa II ukinuta je upravna podjela Habsburške Monarhije na deset distrikata pa je u čitavoj Ugarskoj uspostavljena stara županijska podjela. Županije su vraćene

u svojim starim opsezima i granicama koje su imale do 1785. Županije su se dijelile na manje teritorijalne jedinice – kotare. Kao i županije, i kotarske granice također su bile određene granicama posjeda.

Stupanjem Hrvatske u tješnju vezu s Ugarskom 1790. započelo je razdoblje u kojem je Ugarska nastojala proširiti punu vlast na područje Hrvatske i Slavonije. U tome su ugarski staleži vodili dugoročnu politiku, prvenstveno nastojeći uvesti mađarski jezik škole i javnu upravu, a potom iznoseći i izričita teritorijalna presizanja na područje Donje Slavonije. Svoje pravo na Donju Slavoniju hrvatski su staleži branili na Hrvatskom i Ugarskom saboru.

Godine 1848. Slavoniju čine tri županije – Virovitička, Srijemska i Požeška. Proglašenjem Srpske Vojvodine 1. srpnja 1848. nastupile su nove promjene. Pristankom Hrvatskog sabora i bana Jelačića pripojen je Srpskoj Vojvodini istočni dio Srijemske županije: kotarevi Ilok, Ruma i Irig. Razgraničenje između Srpske Vojvodine i Hrvatske 1849. podudara se s današnjom granicom između Republike Hrvatske i Republike Srbije. Nakon izdvajanja triju srijemskih kotara, raspala se Srijemska županija. Preostali Vukovarski kotar pripojen je tada Virovitičkoj županiji. Tako je Slavonija na kratko vrijeme svedena na samo dvije županije. Srijemska županija sa svojim starim kotarevima bit će obnovljena 1860. kada je ukinuta Srpska Vojvodina.

U razdoblju od 1850. do 1854. radi centralizacije vlasti provedene su dvije županijske reforme. Ukratko, za vrijeme apsolutizma nestaju županije kao hrvatske i plemićke institucije. Županije su zadržale isključivo značaj austrijskih administrativnih okružja. Godine 1850. donosi se naredba o ustroju Hrvatske i Slavonije u okviru koje je Slavonija podijeljena na dvije županije – Požešku i Osječku, odnosno preimenovana Virovitička županija prema svom sjedištu. Županije se sada dijele na vanjske i gradske kotare.

Prikazani ustroj zadržao se sve do 1861. kada dolazi do obnove županijskog sustava u okviru koje se županijama vraća njihova samouprava. Do promjena dolazi u teritorijalnom smislu. Iločki, Iriški i Rumski kotar vraćen je u sastav Slavonije nakon čega je obnovljena Srijemska županija sa sjedištem u Vukovaru. Osječka županija ponovo se nazivala Virovitičkom iako joj je sjedište ostalo u Osijeku. Obnovljena je i Križevačka županija u svojim granicama iz 1848.

Nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. ponovo dolazi do reforme upravno-teritorijalnog ustroja. Do kraja postojanja županija 1922. provedene su čak tri reforme. Uglavnom su županije djelovale kao samoupravna tijela, osim od 1874. do 1886., kada su bile isključivo upravna tijela.

Ukidanjem Vojne granice 1881. Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji pridruženi su i oni dijelovi koji su bili pod vojnom upravom. Godine 1871. ukinuta je Varaždinska granica, a njezine pukovnije – Križevačka i Đurđevačka 1881., čime je nestao „graničarski klin“ koji je stoljećima dijelio Hrvatsku i Slavoniju. Na razvojačenom području Varaždinske granice osnovana je nova – Bjelovarska županija sa sjedištem u Bjelovaru. Razvojačen je i grad Senj, vojni Sisak te Žumberak. Već 1874. stupa na snagu novi teritorijalni ustroj. Zadržana je podjela na osam županija, ali je uvedena njihova podjela na podžupanije.

Prostorni opseg i granice županija oblikovanih 1881. dobrim se dijelom poklapaju s prirodnim cjelinama Slavonije u kojoj je Požeška županija pokrivala područje slavonske Posavine s Požeškom kotlinom, Virovitička slavonsku Podravinu, pridravsku nizinu Osijeka i đakovački kraj, dok je Srijemska županija obuhvaćala prirodnu cjelinu Srijema. Takav županijski ustroj zadržao se do 1918.

Županije su kao upravne jedinice bile ukinute odredbama Vidovdanskog ustava (28. lipnja 1921.) i Uredbom o podjeli zemlje na „oblasti“ (28. travnja 1922.) koja je provedena dvije godine poslije.

9. LITERATURA

1. Adamček, Josip. Ekonomsko – društveni razvoj u Hrvatskoj i Slavoniji u 18. stoljeću. U: Gross, Mirjana (ur.), *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. do početka 20. stoljeća)*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981: 59 – 83.
2. Andrić, Stanko. *Povijest Slavonije u sedam požara*. Zagreb: Studentski centar Sveučilišta u Zagrebu, 1992.
3. Beuc, Ivan. *Povijest institucija državne vlasti kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije*. Zagreb, 1985.
4. Bösendorfer, Josip. *Crtice iz slavonske povijesti s osobitim obzirom na prošlost županija: Križevačke, Virovitičke, Požeške, Cisdravske, Baranjske, Vukovske i Srijemske te kr. I sl. grada Osijeka u srednjem vijeku*. Osijek: Tiskom knjigo i kamenotiskare Julija Feiffera, 1910.
5. Bösendorfer, Josip. *Agrarni odnosi u Slavoniji*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1950.
6. Buczynski, A. *Gradovi Vojne krajine, knjiga 1*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997.
7. Buczynski, A. *Gradovi Vojne krajine, knjiga 2*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1997.
8. Čulinović, Ferdo. *Državnopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX. i XX. stoljeća*. Zagreb: Školska knjiga, 1953.
9. Dobrica, Ladislav. *Arhivska građa i institucije slavonskih županija. // Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije*. Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, 2009: 175 – 183.
10. Engelsfeld, Neda. *Povijest hrvatske države i prava: razdoblje od 18. do 20. stoljeća*. Zagreb: Pravni fakultet, 2002.
11. Firingar, Kamilo. *Dr. Kamilo Firingar – arhivist i povjesničar*. Ur. Mladen Radić. Osijek: Muzej Slavonije, 2005.
12. *Vojna enciklopedija*. II. izdanje, 10. svezak. Beograd: Izdanje redakcije vojne enciklopedije, 1975.
13. *Hrvatski narodni preporod* (grupa autora). Zagreb: Ilirska knjiga – Matica Hrvatska, 1965.
14. *Hrvatske županije kroz stoljeća* (grupa autora). Zagreb: Školska knjiga, 1996.

15. Karaman, Igor. *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*. Zagreb: Školska knjiga, 1972.
16. Klaić, Nada. *Povijest Slavonije u ranom srednjem vijeku*. Zagreb: Školska knjiga, 1975.
17. Kljajić, Josip. *Ustroj Slavonske vojne granice u 18. stoljeću*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje 6 (2001): 193 – 222.
18. Kolanović, Josip, Barbarić Josip, Ivanović, Jozo. *Državno-pravni položaj Slavonije i Srijema u dokumentima 1699-1848*. Fontes. Izvori za hrvatsku povijest 1 (1995): 11 – 28.
19. Kušen, Dražen i Pandžić, Miljenko. *Karte povijesti uprave nekadašnje Slavonije (1684.-1936. g.) - Andreas (Andrija) Lutz, Gratz 1937*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje 6 (2001): 251 – 282.
20. Landeka, Marko. *Zakonodavstvo u Vojnoj granici od 1871. do 1881. godine*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje 6 (2001): 223 – 233.
21. Macan, Trpimir. *Povijest hrvatskog naroda*. Zagreb: Školska knjiga, 1999.
22. Mažuran, Ive. Turske provale i osvajanja u Slavoniji od kraja 14. do sredine 16. stoljeća. U: *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje. Zbornik radova*. Osijek: JAZU, Zavod za znanstveni rad Osijek, 1991: 17 – 66.
23. Mažuran, Ive. Rat za oslobođenje Slavonije ispod osmanske vladavine od 1684. do 1691. godine U: *Peti znanstveni sabor Slavonije i Baranje. Zbornik radova*. Osijek: JAZU, Zavod za znanstveni rad Osijek, 1991: 101 – 131.
24. Mažuran, Ive. *Osnivanje Vojne granice u Slavoniji 1702. godine*. Osijek: Državni arhiv, 2006.
25. Mijatović, Anđelko. *Ban Josip Jelačić*. Zagreb, 1990.
26. Moačanin, Fedor. Društveni razvoj u Vojnoj krajini. U: Gross, Mirjana (ur.), *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. do početka 20. stoljeća)*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1981: 83 – 103.
27. Moačanin, Nenad. *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*. Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest - Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2001.
28. Pavličević, Dragan. (ur.). *Vojna krajina: povijesni pregled – historiografija – rasprave*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1984.
29. Potrebica, Filip. *Uspostava i ustroj županija u istočnoj Hrvatskoj od 1745. -1848. godine*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje 6 (2001): 21 – 34.

30. Slukan-Altić, Mirela. *Kartografski izvori za povijest upravno-teritorijalnog ustroja istočne Hrvatske*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje 6 (2001): 233 – 251.
31. Sršan, Stjepan. *Uprava i arhivsko gradivo u istočnoj Hrvatskoj od kraja 17. stoljeća do 1745. godine*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje 6 (2001): 9 – 19.
32. Šišić, Ferdo. *Pregled povijesti hrvatskog naroda*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, 1975.
33. Virc, Zlatko. *Župani i arhivsko gradivo Srijemske županije*. Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje 6 (2001): 57 – 69.
34. Vukasović, Ante. (ur.). *Domovinski odgoj: priručnik za hrvatske vojnike, dočasnike i časnike*. Zagreb: Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Politička uprava, 1995.

10. PRILOZI

Prilog 1: Granice starih slavonskih županija



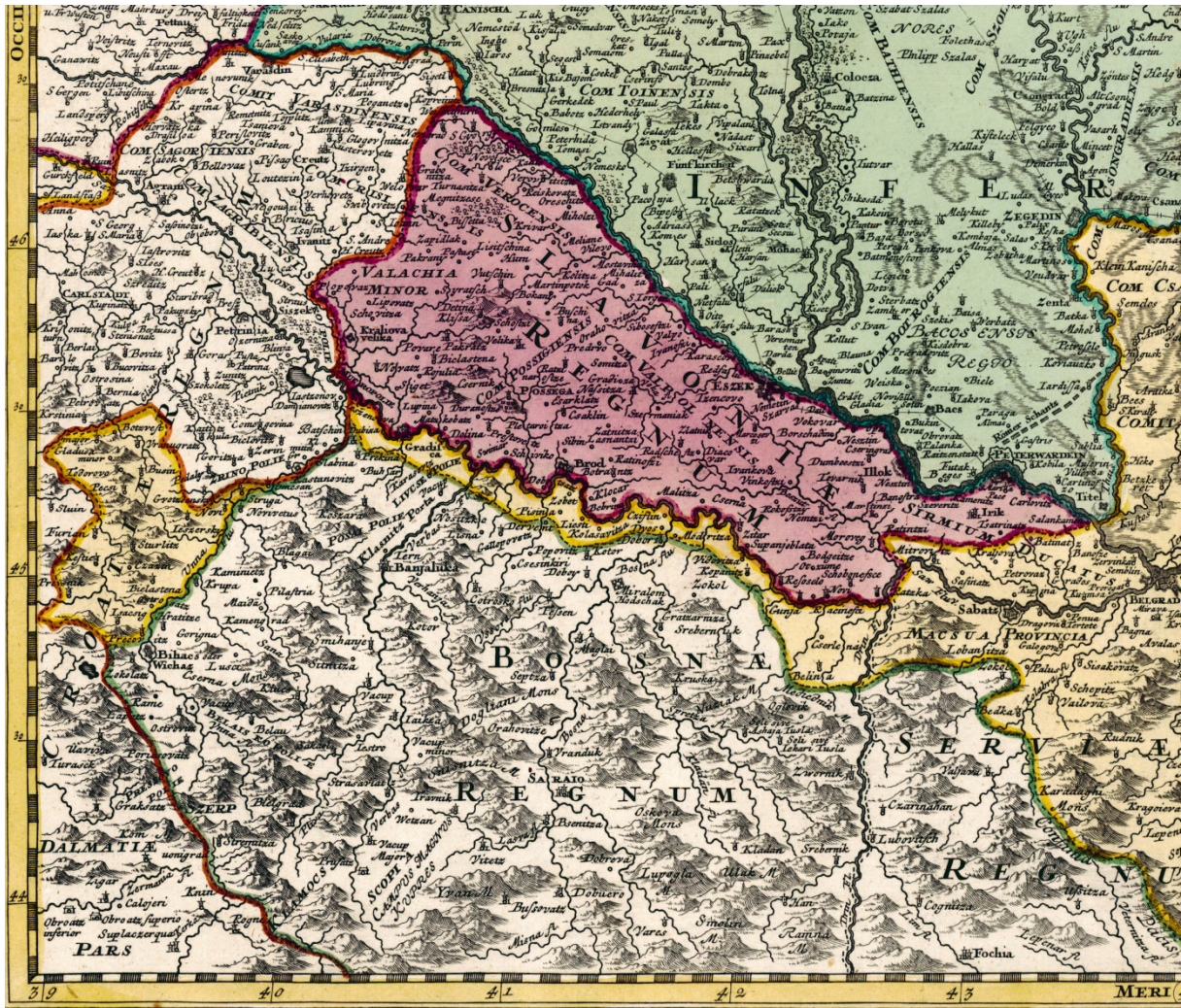
DALMATIA, SCLAVONIA, CROATIA, BOSNIA, SERVIA et ISTRIA, distributa in singulares Ditiones et Dioeceses, una cum REPUBLICA RAGUSANA, et circumjacentibus Regionibus, HUNGARIA, VENETIIS, STATU ECCLESIASTICO, NEAPOLI et MACEDONIA/ Garard i Leonard Valck.- <1:500 000>.- <Peter Schenk: Amsterdam, 1695>.-
1 zemljopisna karta: bakrorez u boji; 59,7×49,1 cm, 66,2×56 cm (okvir)

Sign. HDA, KZ, A.II.27

Karta amsterdamskog kartografa Gerarda Valcka (1650-1726) i njegova sina Leonarda (1675-1755) nastala u razdoblju oslobođanja od Osmanlija prikazuje staru Slavoniju (*Sclavonia* duž čitavog međurječja) u širem okruženju hrvatskih zemalja i jugoistočne Europe. Kao *Urbes Celebres* istaknuti su utvrđeni Osijek s mostom prema Dardi i Požega. Uz

mnoštvo ucrtanih gradova, sela i kaštela iz predturskog doba što su ih autori preuzeli sa starijih karata, približno su označene granice srednjovjekovnih županija na području današnje Slavonije: *Posegiensis*, *Valkonensis*, *Sirmiensis comitatus* - Požeška, Vukovska i Srijemska županija. Hidrografska mreža je iskrivljena i bez naziva rijeka, a ucrtano je više jezera i močvara. O turskoj vlasti na području Slavonije nema nikakvih podataka iako upis sandžaka (*sangiacatus*) na području Bosne i Srbije potvrđuje poznavanje osmanske teritorijalne podjele. Naslov je smješten iznad gornjeg okvira karte. U gornjem desnom kutu je izvorno mjerilo u ugarskim i njemačkim miljama, a u lijevom je legenda s oznakama poznatijih, tj. većih i manjih gradova, utvrda i sela. Uz okvire su označeni stupnjevi geografske širine i dužine.

Prilog 2: Slavonija nakon Požarevačkog mira 1718.



REGNI HUNGARIAE Tabula Generalis: ex Archetypo MÜLLERIANO S.C.M. Capit. et Ing. desumta, et in hanc formam contracta Viis Veredariis aucta, Novissimaeq; Pacis Passarovicensis Confiniis illustrata a IO. BAPT. HOMANNO/ Johann Baptist Homann.- <ca 1:1 484 000>.- <Homannovi nasljednici>: Nürnberg, <1737>.- 1 zemljopisna karta: bakrorez u boji; 56,4x47,2 cm, 65,1x57,1 cm (okvir)

Sign. HDA, KZ, A.III.45

Homannova opća karta Ugarskih zemalja na kojoj je prikazana Slavonija u granicama nakon Požarevačkog mira. Slavonija je označena kao *Slavoniae regnum*, Srijem kao *Sirmium ducatus*, a Baranja je pod Ugarskom kao *Com. Botrogiensis*. Ružičasto su označene Slavonija i Srijem s crveno ucrtanom ranijom granicom iz 1699. Žutom bojom označeno je područje osvojeno tijekom rata 1716/18., a zelenom je upisana nova granica Monarhije utvrđena nakon

sklapanja Požarevačkoga mira 21. lipnja 1718. Novim razgraničenjem, i ovaj put po načelu *uti possidetis*, Slavonija i Srijem prošireni su za preostali dio istočnog Srijema. Granica je tekla Dunavom od Slankamena do Zemuna (*Semblin*), a odatle Savom do utoka rječice Lukovac. Tu je prelazila na desnu obalu i nastavljala se uzvodnim pojasom od šest do deset kilometara od Save sve do ušća Une. Tako su se pod vlašću Austrije našli i veći posavski gradovi Brčko, Šamac i Bosanska Gradiška. Iako u vrijeme nastanka ove karte nije uspostavljen novi upravni ustroj na njoj su proizvoljno upisani nazivi županija *Com Verocensis*, *Com Possigiensis* i *Com Valpolnensis* - iskrivljeno umjesto Valkonensis. Kartografi su, naime, preuzimajući podatke iz predložaka često brkali *Valpo* (grad Valpovo i rijeku Vučicu) i *Valko* (grad Vukovar i rijeku Vuku). Ucertane su utvrde Osijek, Ilok, Brod i Gradiška ali i brojna sela obnovljena nakon oslobođenja. Kao posljedica migracija i naseljavanja na zapadnom dijelu upisano je i područje *Valachia minor*. Naslov se nalazi u gornjem lijevom kutu karte u obliku plašta s dva orla. Ispod naslova je ugarski grb s krunom. Izvorno mjerilo je u ugarskim i njemačkim miljama i nalazi se u posebnoj kartuši u gornjem desnom kutu karte. Kartuša je ukrašena ratnim motivima, a uz okvire su označeni stupnjevi geografske širine i dužine.

Prilog 3: Slavonija u razdoblju Reinkorporacije



TABVLA GEOGRAPHICA exhibens REGNVN SCLAVONIAE cum SYRMII Ducatu: Ex mappa grandiori desumta et in lucem edita ab Homannianis Heredibus A.MDCCXXXV.- <mjerilo neodređeno>.- Homannovi nasljednici: <Nürnberg>, 1745.- 1 zemljopisna karta: bakrorez u boji; 55,4×48,2 cm, 57,5×49,8 cm

Sign. HDA, KZ, A.II.30

Opća karta Slavonije i Srijema nastala u nürnbergskoj radionici Homannovih nasljednika tijekom uspostave Vojne granice, Komorske uprave i uvođenja urbara, neposredno prije obnove županijskog ustroja i utjelovljenja Slavonije i Srijema u sastav Hrvatske (1745.) te krajiške reforme (1747.). Slavonija je označena kao *Sclavoniae regnum*, a Srijem kao *Ducatus Syrmii* u granicama nakon Požarevačkog mira 1718. Međurječje je podijeljeno na komorski i vojni pojas. Komorskim područjem car je od 1687. raspolagao po

ratnom pravu, a upravne ovlasti povjerio je Slavonskoj komorskoj nadupravi u Osijeku. Ucertan je posavski dio Granice od Jasenovca do ušća Bosuta. Slavonska vojna krajina sa zapovjedništvom u Osijeku utemeljena 1702., bila je podijeljen na tri dijela (*pars superior, pars media, pars inferior*) sa središtima u Gradišci, Brodu i Rači. Nije ucertana Granica na Dunavu koja je tada još bila pod upravom Komore. Označeno je 70 graničarskih stražarnica (čardaka) na lijevoj obali Save. Crvenom je crtom upisan prekosavski pojas graničnih humaka što je štitio područje oslobođeno 1718., a izgubljen je Beogradskim mirom 1739. Na civilnom, komorskom i vojnom dijelu sustavom simbola označene su granice vlastelinstava, brojna sela, gradovi, fortifikacije, vojarne i crkveni objekti te šume i planine. Naslov se nalazi u gornjem desnom dijelu karte u baroknoj kartuši ukrašenoj prikazom husara u ratnom pohodu i grbom Bosne (Rame). U donjem lijevom kutu karte je tekst s objašnjenjem njezina nastanka i legenda. Riječ je o dopunjenoj verziji predloška što ga je nakon sklapanja Požarevačkog mira, a po naredbi grofa Khevenhillera izradio kartograf Joseph Gadea. Ta je izvorna karta tiskan u Beču 1730. Originalno mjerilo nije označeno. Uz okvire su ucertani podaci o geografskoj širini i dužini. Iznad okvira je dodatni naslov koji definira područje Slavonije: *Carte du Royaume d'ESCLAVONIE et du Duché de SYRMIE, dont l'un et l'autre est arrosé par le Danube, l' Illlove, la Save et la Orave.*

Prilog 4: Upravna podjela Slavonije do 1848.



KOENIGREICH SLAVONIEN/ Tranquillo Mollo.- <1:742 000>.- <S.n.>: Beč, <ca 1830>.-
1 zemljopisna karta: litografija djelomično u boji; 43,9×32,4 cm, 47,5×35,1 cm (okvir)

Sign. HDA, KZ, E.XVI.157

Upravna karta Kraljevine Slavonije s podjelom civilne Slavonije (zeleno) i Slavonske vojne krajine (ružičasto). Županije su razgraničene crvenom bojom i označene rimskim brojevima: I - Virovitička županija, II - Požeška županija, III - Srijemska županija. Pukovnije su označene rimskim brojevima: IV - Petrovaradinska pukovnija, V - Brodska pukovnija, VI - Gradiška pukovnija. Uz vodotokove i prometnice ucrtana je gusta mreža naselja s podjelom na utvrde, gradove, trgovišta i sela čiji su nazivi upisani u hrvatsko/mađarsko/njemačkom obliku. Naslov se nalazi u gornjem desnom kutu. Izvorno mjerilo je u geografskim miljama, u donjem desnom kutu. Legenda s tumačenjima znakova i brojeva nalazi se iznad grafičkog mjerila. Uz okvire su označeni stupnjevi geografske širine i dužine.

Prilog 5: Slavonija nakon sjedinjenja vojne i civilne oblasti



ZEMLJOVID HRVATSKE I SLAVONJE SASTAVLJEN I DUBOKIM STRAHOPOČITANJEM POSVETJEN NJ. PREUZVIŠENOSTI GOSPODINU GROFU JOSIPU JELLAČIĆU BUŽIMSKOMU = KARTE VON CROATIEN UND SLAVONIEN Entworfen UND Sr. EXCELLENZ DEM GRAFEN JELLAČIĆ von BUŽIM/ Mihalj Katzenschlager.- 1:500 000.- Artaria & Co: Wien, 1895.- 1 zemljopisna karta: u boji; 114x65,2 cm, 117,1x67,9 cm (okvir)

Sign. HDA, KZ, D.I.19

Upravna karta Kraljevine Hrvatske i Slavonije iz 1895. sa svim važnim teritorijalnim i upravnim promjenama nakon sjedinjenja vojnog i civilnog dijela Slavonije 1881. i donošenja *Zakona ob ustroju županija i uređenju uprave u županijah i kotarah* iz 1886. Ucrтана je podjela na 8 županija po teritorijalnom ustroju iz 1874. Područje Slavonije podijeljeno je na Požešku, Virovitičku i Srijemsku županiju s kotarevima i slobodnim kraljevskim gradovima. Godine 1881. Požeška županiji izgubila je kotar Kutinu, a pripojena joj je Gradiška i dio Brodske pukovnije tako da je obuhvaćala požešku i pakračku podžupaniju, gradiški okrug, garčinski kotar broskog okruga, općine Jasenovac i Krapje te gradove Požegu i Brod. Virovitička županija sastojala se od podžupanije Virovitičke, Osiječke i Đakovačke i grada Osijek. Srijemska županija obuhvaćala je Vukovarsku i Rumsku podžupaniju, a proširila se

pripojenjem Krajine na kotareve Vinkovci i Županja te na čitavu Petrovaradinsku pukovnicu s gradovima Mitrovićom, Zemunom, Karlovcima, Petrovaradinom i trgovištem Rumom. Karta sadrži brojne podatke koji svjedoče o rezultatima modernizacije u drugoj polovici 19. stoljeća. Učrtana je i sudbena teritorijalna podjela prema reorganizaciji iz 1874. tj. 1884/86., a uz gradove, sela, samostane, crkve, i biskupijska sedišta označeni su i dvorci, utvrde, izvori vode, toplice, poštanski i telegrafski uredi, ceste, glavne i vicinalne željezničke pruge itd. Hrvatski naslov nalazi u gornjem lijevom, a njemački u desnom kutu. Legenda s objašnjenjima znakova i brojčanim mjerilom nalazi se u gornjem središnjem dijelu karte. Tabele sa statističkim podacima o sudbenim i upravnim jedinicama te o slobodnim kraljevskim gradovima nalaze se u donjem središnjem dijelu. Teritorijalno-upravna i sudbena podjela u Slavoniji učrtana na ovoj karti zadržala se sve do sloma Austro-Ugarske Monarhije 1918.